

ՀԱՅՈՅ ԱՇԽԱՐՀԻՆ

ԱՄՍԱԳԻՐ

Ա. ՏԱՐԻ — ԹԻԻ Ը. — ՕԳՈՍՏՈՍ — 1860

ԽՕՍԲ

ՄԵՐ ՀԱՅՈՅ ԱՇԽԱՐՀԻՍ ՈՐԴԻՈՑ ԱԶԳԱՅԻՆ
ԵՒ ԲԱՐՈՅԱԿԱՆ ԼՈՒՍԱԻՈՐՈՒԹԵԱՆ ՎՐԱՅ

Մեր Հայոց աշխարհին ընդհանուր որդեացս Ազգային և Բարոյա-
կան Լուսաւորութեան աղբիւրն որն է եղած մեր նախնեաց մէջ և
այլ պէտք է վնի մեր արդեացս մէջ :

Շարունակութիւն և վերջ (*)

Եթէ միմայն մի դարման կայ, ուշիմ ընթերցող, բը-
նաջինջ և արմատախիլ անելու մեր արդեացս միջից այս բը-
նաւորուած և արմատացած չարեաց և աղէտից բունը և ար-
մատը, կամ թէ մեր անտարբեր և սառուցեալ հոգիները մեր
բուն Ազգային և Բարոյական Լուսաւորութեան համար վա-
ռուն և զղայուն անելու և մեր այս մոլորութեանց աղբիւ-
րը, այսինքն՝ ազգութեան և հաւատախիտութեան մո-
լորութեան, բոլորովին դադարեցնելու և ջամաքեցնելու, այս է,
այն միայն դարմանն, որ մեր Հայաստանեայց Եկեղեցին, Խնչդէս
Թաղէոս և Բարթուղիմէոս Առաքելոց քարոզութեամբն ա-
ւանդեցաւ և իրանց մարտիրոսութեամբը հաստատուեցաւ մեր

(*) Տես թիւ Ե. 2. Է :

նախնեաց մէջ և ինչպէս որ նաև մեր Սուրբ Լուսաւորչաց և Սուրբ Թարգմանչաց առաքելաշնորհ հոգւովն ու աստուածատուր շնչովք նախնի Հայաստանեայցս համար անօրինուեցաւ և սահմանադրուեցաւ բոլորովն Սուրբ Աւետարանի վարդապետութեանց սկզբանց համեմատ, ոչինչ աւելցնելով և ոչինչ պակսեցնելով ինչպէս որ անարատ և անսպառ ակունքն է եղել մեր նախնեաց Ազգային և Բարոյական Լուսաւորութեան համար, նոյնպէս և մեզ արդեացս և մեր ապագայ սերնդոցս Ազգային և Բարոյական Լուսաւորութեան անայլայլ և անփոփոխ ակունք լինի : Մեր Հայաստանեայց Եկեղեցւոյն այժմեան պաշտօնեայք ըստ օրինակի մեր նախնի սուրբ հարց խոհեմութեամբ, զգուշութեամբ և զգաստութեամբ, ինչպէս ասում է մեր երեւելի Եղեշ վարդապետը, գեղերելով իմաստութեան մէջ, նոյնպէս և իրանք սոյն այս իմաստութեան ականց անարատ և անսպառ ջրից ճաշակելով և ըմպելով իմաստասիրական խելք, հայրենասիրական հոգի և քրիստոնէական սիրտ ստանան և նաև մեզ ևս նոյնպէս վարք, նոյնպէս բարք և նոյնպէս կեանք շնչն քարոզելով :

Ազգային և Բարոյական Լուսաւորութեան քարոզելու կերպը կարի սակաւ տարբերում է Բանն Աստուծոյ աւետարանելու կերպից մարդկային ազգիս : Այս երկրորդ նուիրական պաշտօնը միմիայն մասնաւոր և օրինաւոր առաքելութեամբ յանձնառու եղող անձանց է աւանդուում . ինչպէս յայտնի է մեր ամէնուն, մեր նախնեաց մէջ այս իշխանութիւնը միմիայն եպիսկոպոսաց էր սահմանուած, որոնք անձնանուէր ջերմեռանդութեամբ եկեղեցւոյ հարազատ որդիքն աստուածապաշտութեան և առաքիւնութեան մէջ կանուցանէին և կըարգացնէին : Այս պատկառելի պաշտօնակատարութիւնն ոչ թէ միայն մի բնական հանձար էր պահանջում մեր նախնի եպիսկոպոսներից կամ թէ սոյն այս պաշտօնս կատարելու որ և է աստիճան հոգեւորականներից ասեմաբանելու և ճառադրելու համար, այլ մի կարի ընդարձակ և խորադննին բարոյազիտութիւն . և այս գիտութիւնս մեր նախնի հոգեւորականք ոչ մի ուրիշ միջոցով չէին կարող իրանց հանձարոյն և հոգւոյն ընտելացնել և բնաւորեցնել, բայց միայն մի ամենամեծ

դեգերանք անելով սուրբ գրոց դիտութեան և սուրբ հարց սրբազան գրականութեան մէջ և այն ժողովրդեան՝ որուն քրիստոնէական բարոյականութիւն էին քարոզում , վարուցն ու բարուցը վրայ շատ տեղեակ և կրից յուզմունքն ու մոլութիւնքը առ առաքինութիւն և բարեպաշտութիւն ուղղելու կարի ճարտար էին . մի խօսքով աստուածային փառաց սէրը իրանց հոգւոց մէջ յետին աստիճան վառուելով՝ իրանց սրտերուն մէջ բարերարութիւն և մարդասիրութիւն էր շնչում իրանց ժողովրդեան մարդկութեան ի նչ լինիլը ուսուցանելու համար :

Այս մեր ասածին ամենամեծ ապացոյց կարող ենք ցոյց տալ մեր նախնեաց թէ քաղաքական և թէ կրօնական պատմութեան մէջ . ամէն դար մեր Հայաստանեայց Եկեղեցին , մեզ թէ հոգևորական և թէ աշխարհական բարեպաշտ , առաքինի և դիւցազն անձինքներ նուիրած է . երբ մի Սուրբ Գրիգորիոս Լուսաւորիչ Հայաստանեայց ունեցանք , մի Սուրբ Տրդատիոս ևս աղատիչ Հայոց աշխարհին ունեցանք : երբ մի Մեծն Ներսէս բարեկարգիչ հայրենական աշխարհին ունեցանք , մի Սմբատ Բագրատունի և հայրենասէր ասպետ ունեցանք հայրենաանեղ Մերուժանից հայրենական զահ աղատելու . երբ Սահակայ և Մեսրոպայ նման սուրբ հայրապետներ ունեցանք՝ Վաւառապահոյ նման բարեպաշտ և առաքինի թաղաւոր ևս ունեցանք , որ պատճառ և պաշտպան եղաւ մեր նախնեաց լուսաւորութեան . երբ Արտաշատից Յովսէփ եպիսկոպոսի ձեռամբ առ Միհրներսէս Պարսից հազարապետն զրուած նամակին հեղինակաց նման եպիսկոպոսներ , վարդապետներ , երէցներ և այլն ունեցանք , մեծին Վարդանայ նրման ևս սպարապետներ , զօրավարներ և զօրականներ ունեցանք : նոյնպէս Օհան Մանգափունւոյ հետ ունեցանք Վահան Մամիկոնեանը Օհաննէս իմաստասէր և Օհաննէս պատմաբան կաթողիկոսներին հետ՝ Սմբատներ և Աշոտներ Բագրատունեանց հարստութեան հիմնադիրներ , Ներսէս Շնորհալոյն և Ներսէս Լամբրոնացւոյն ժամանակը նաև Լեոններ , Հեթումներ : Այսպէս , ուշիմ ընթերցող , երբ Հայաստանեայց Եկեղեցին երեւելի և ճշմարիտ պաշտօնեաներ ունեցել է , նոյնպէս իրան պահպանող հռչակաւոր և արեւմտիտ որդիներ է

ունեցել : Այսօրուան օրս որ սողառաժ սրտով և վայրագ
 մտքով մարդը կարող է համարձակիլ և այս անմահ յիշա-
 տակաց արժանի Աւետարանի բանն քարոզող սուրբ հարց և
 Հայաստանեայց Եկեղեցին պաշտպանող մեր զիւցազն նախ-
 նեայց դործոց վրայ մեզ մոռացման բաժակ արբուցանել . ոչ որ
 այսօր, այս ժամն Հայոց աշխարհին իրաքնակ և տարաքնակ
 որդւոց սղաղակը հնչեց և թնդաց, իմաց արաւ Հայաստա-
 նեայց Եկեղեցւոյն պաշտօնէից, որ այսուհետեւ պտտախանն են
 մին ձեռին գիրք և միւս ձեռին գրիչ վեր առնուլ, ուսուցա-
 նել և հրահանգել թէ կենդանի լեզուաւ և թէ գրաւոր լե-
 զուաւ մեզ Ազգային և Բարոյական Լուսաւորութիւն : Փառք
 տպագրութեան գիւտին . այսուհետեւ նրանց մի երկարա-
 տեւ և տաղտալի աշխատանքից ազատեց, որնոր մեր նախ-
 նի հոգեւորականաց տարիներով էր պարապեցնում : Արա-
 քատեան հոգին նրանց համար մի ծաւալիչ սպասաւոր չը-
 բեշտակ կրդառնայ և Սուրբ Եջմիածնեան մատենադարանն իբրեւ
 սնունդ և ճաշակ մեր Ազգային և Բարոյական Լուսաւորու-
 թեան՝ սիրելով և տարածելով մեր Հայոց աշխարհին և Հայաս-
 տանեայց Եկեղեցւոյ բնիկ և նժդեհ որդւոց մէջ նրանց քաղ-
 ցած և սոված սրտերն կամքէ և կղովացնէ : Ո՛հ, որչափ
 անկեղծօրէն շնորհակալ և երախտապարտ, որչափ ուրախօրէն
 գոհունակ և բաւական կլինինք մեր Հայաստանեայց Եկե-
 ղեցւոյ պաշտօնեաներից, որ մի այսպիսի քրիստոնէական և
 հայկական եռանդով իրանց և մեր Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ
 և Հայոց աշխարհի որդւոցս վրայ մի այսպիսի սիրալի և գո-
 րովալի հայեցուածքով մտադիր լինին : Այ՛, մեր հոգեւոր հորք,
 մի այսպիսի ձեռնարկութիւն ձեր կողմից մեզ ձեր հոգեւոր
 որդւոց համար ներկայ ժամանակումն մի արդարասիրութեան և
 ճշմարտասիրութեան պայծառափայլ ճշտագոյթ կլինի ինչան
 և իցոյց ձեր հոգեւոր իմացականութեան և ազգային զգացողու-
 թեան . ընդունեցէք մեր՝ ձեր հարազատ որդւոց, ի վտղուց հետէ
 բարձրաբարբառ ձայնին յայտնած կամքը . լրացուցէք և գոհա-
 ցուցէք իրօք և արդեամբ մեր ձեր վրայ ունեցած բնական և
 օրինաւոր յոյսը, որուն նաեւ արդար և իրաւացի լինելուն ար-
 դեան ժամանակումն ոչ որ մեզանից չէ կարող տարակուսիլ :

Մթթ է կարելի է, որ մեր այս եռանդալից յոյսը, որն որ մեր հայրենական կրօնին և ազգային հոգւոյն սիրոյ զգացմանց ազդուութեամբն է զրդուեալ մեր սրտերումն, այն աստիճան կուրացնէ մեզ, որ կարող չլինինք տեսնել մեր հոգւոց և մտաց աչքերովը մի այսպիսի ձեռնարկութիւն անելու ծառայութիւնը մեր Հայոց աշխարհիս որդւոցս Ազգային և Բարոյական Լուսաւորութեան համար. ոչ բնաւ, ու չեմ ընթերցող. մի ճշմարիտ կրօն և մի օրինաւոր ազգայնութիւն, ինչպէս որ մերն են, երբէք ապօրինաւոր և երեւակայական յոյսեր չէ յարուցած մեր նախնեաց սրտերումը և երբէք նոյնպէս մեր արդեացս հոգումը նաեւ չի անուցանել այնպիսի ցնորական և խաբէական յոյսեր, ինչպէս հրէիցը սընուցանում է իրանց մտաց մէջ մի նոր Մեսիայի գալստեան խոստմամբ, որով իրանք պիտի փառաւորուին ամէն երկրաւոր փառքով. ինչպէս Մահմետականացը մի նեոռի երկնցթի յուսով և Պապականացը իրանց Պապի համաշխարհական տիրապետութեամբը. ընդհակառակը մեր յոյսերը չափաւոր են և ոչ փառաւոր, մեր ազգային և բարոյական զգածմանց յուզմունքներից են զարթել մեր սրտերումը և ոչ թէ մեր նախնիքներից մարգարէութեամբ և աւանդութեամբ մեզ ժառանգ է մնացել. վերջապէս որովհետեւ մի անխմանալի բարբառ մեր հոգիները յորդորում, քաջալերում է առ մեր Ազգային և Բարոյական Լուսաւորութիւնն, զիւում և իմանում ենք, որ Արարիչն ու Հայր տիեզերացն է մեզ մղին ու դրդիչ առ այս յոյս: Որչափ մեր յոյսը չափաւոր է, այնչափ երկնային և միսթարիչ, մարդասէր և ակներեւ ենք համարում. և այս յոյսը զգալու և ճանաչելու համար բաւական է մի բարի հօգի և ողջ միտք ունենալ. այս մի երկնային յոյս չէր լինիլ, եթէ միմիայն մեզանից մի քանիսի սրտումը զարթէր. բայց ընդհակառակն է լինում, մեր ամէնուն սրտերը զրդուում է ամէն օր և մեր ամէնուն հոգին ու միտքը անուցանում է ամէն ժամ. այո, պէտք է որ երկնային և նուիրական լինի, որովհետեւ բարոյականութեան և ազգայնութեան օրինաւոր և բնական զգածմանց վրայ է կայացած. մեր առաջին անձկալի բողձանքն է ազգայնորթեան և բարոյականութեան ծաւա-

լուսնի և բոբիլաւաճումն ի ձեռն Լուսաւորութեան . այս է մեր պարտքը , այս է մեր աշխատանքը , լինիլ բարեպաշտ և հայրենասէր որդի մեր եկեղեցւոյն , լինիլ յարգամատոյց նրա պաշտօնէից , անձնանուէր եղբայր մեր արեւակցաց և կրօնակցաց սիրելով , օգնելով և լուսաւորելով . հոգւոյ ազատութիւն , սէր հայրենեաց , սէր էրօնի , սէր ընտանեկան , սրանք են մեր ասած Աղբային և Բարոյական Լուսաւորութեան համար ունեցած յոյսերը :

Քաջ ճանաչէ՛ք , որ ներկայ դարս մի մեծ դար է և մի ապագայ ժամանակի համար , եթէ ներելի է մեղ ասել , յըղացած . ներկայ դարս մեծամեծ գործեր զործեց և մեծամեծ անցքերու և դէպքերու այլևայլ ճանապարհներ բաց արաւ : Այս ներկայ դարս , ուշիմ ընթերցող , մերթ խառնիխառն , մրրկածին և երերուն ժամանակ ունեցաւ , մերթ ճոխնուցեղիս , փառամոլ և իշխողամոլ կիրք ցոյց տուաւ և մերթ խաղաղասէր , մարդասէր և արդարասէր հոգի շնչեց բոլոր աշխարհիս վրայ : Մի՛թէ կարելի էր , որ մեր Հայոց աշխարհիս որդւոցս վրա նաև իր ներգործութիւնը չունենար և մեղ չխռովէր և չըվրդովէր : Ինչպէս մեզ մոլորեցուց և հրապուրեց , նոյնպէս և լուսաւորեց և առաքինացուց . ինչպէս որ մեզ զլորեց մի ամենաստոր նիւթական կենսասիրութեան մէջ , նոյնպէս և բարձրացուց և վեհացուց մի ամենալսեմ հոգեկան կենսասիրութեան մէջ : Այս ներկայ ժամանակումս բանականութեան , արդարութեան , բարեպաշտութեան , հայրենասիրութեան , եղբայրսիրութեան , հոգւոյ և մտաց սուրբ ազատութեան ճշմարիտ և ամենամեծ սկզբունքները անջնջելի տառերով մեր Հայոց աշխարհիս որդւոցս ճակատին վրայ դրոշմուեցան : Մի՛թէ պարտական չենք մենք ամենքս ի միասին միաստի և միաբան ջանք և փոյթ անել , որ այս անժխտելի ճշմարտութեանց սկզբունքներն իրանց ազդու և զօրեղ ներգործութիւնն անեն մեր արեւակից և կրօնակից եղբարց հոգւոյ և մտաց մէջ . մի այսպիսի ընդհանուր շարժումն , մի այսպիսի ընդհանուր դիմումն մեր Հայոց աշխարհիս ընդհանուր որդւոցս կողմից առ Աղբային և Բարոյական Լուսաւորութիւն մի՛թէ լաւական ախներև ապացոյց չէ մեղ հա-

մար համոզուելու, թէ անհնարին է, որ մենք մեր սուրբ նպատակին չհասնինք: Քսան տարուց հետէ, մենք մեր մէջ տեսած և ճանաչած իմացականութեան ծաղումը, բանականութեան զարգացումը, տաղանդից և հանճարից օր ըստ օրէ յաջողակութեամբ ընդարձակիլը և հոգեկան և մտաւոր սիրոյ ծաւալելը մի⁶թէ երեւելի և խիական արդիւնք և արգասիք չեն մեր դործունէութեան դործադրութեան կարողութիւնը ցոյց տալու և մեր ի բնէ անտի Ազգային և Բարոյական Ղուսաւորութեան մեզ վայելել տուած ընդհանուր բարեկեցութեան և բարօրութեան համար ճաշակն ունեցած լինելուն: Մի⁶թէ սրանք են մեր անկման, կորստեան և ըսպառման հրապուրիչ մոլորութեանց սկզբանց յայտարար նշանները. ոչ երբէք. պարտական ենք զգալ, իմանալ և ճանաչել, որ վերին Նախախնամութիւնն է, որ յայտ է առնում և բղիւն է տալի մեր մէջ այն ահաւոր և արդասաւոր ճգման ժամանակը, որպէս զի մենք արիւն քրտինք թափելով հոգւով և մաքով նորոգութիւնք մեր հայրենական հաւատոյն օգնականութեամբ: Թող մեր եկեղեցւոյ պաշտօնեայք սուանց ախածութեան և մեծարանաց ասեն մեզ՝ Հայոց աշխարհիս որդւոցս մեր չտրն արածն ու չար կրածը. թող յայտնեն մեզ մեր մոլորութեանց, մեր յանցանաց, մեր տկարութեանց, մեր անկարողութեանց, վերջապէս մեր մեղաց մեծութիւնն ու ծանրութիւնը, բայց առանց թշնամական և սպառնական նախատանաց, առանց անիրաւացի և այլանդակ արդարութեան, այլ քաղցրութեամբ, խոհեմութեամբ և ըզզուշութեամբ, իբրև հայր զթած իր սիրեկան որդւոյն. վասն զի մենք ևս մեր խիղճն ունինք և քաջ զիտենք, թէ ի՞նչ էինք ժամանակաւ, ի՞նչ ենք այսօր և ի՞նչ կարող ենք լինիլ ապագայումս, ի՞նչ են եղել մեր նախնիք մեր Հայաստանեայց եկեղեցւոյն համար, ի՞նչ ենք այժմ մենք արդեան որդիքս մեր հայրենական կրօնին համար և ի՞նչ կարող են լինիլ մի օր մեր սերունդը մեր հոգւոյ աղատութեան համար: Այսանկանք, կտենչանք, որ մեր եկեղեցւոյ պաշտօնեայք մեզ սիրեն, մեզ պատուեն, մեզ խնամեն և մեզ հովուեն. այնպէս և մենք կուղղութիւնք և կդարմանութիւնք, այնպէս և մենք

բարեպաշտ և հայրենասէր լինելով՝ ազգայնութեամբ և բարոյականութեամբ կուսաւորուինք • կարծենք թէ, իրաւունք ունինք ասելու, թէ նրանք պարտական են մեզ դնել, մեզ մտիկ անել, մեր խօսքին ականջ դնել և մեզ՝ իրանց հաւատարիմ և հարազատ որդւոցը հաւատալ և ոչ թէ մեզ թըշնամի, օտարամիտ և նենգամիտ դաւաճան անձանց ապաւինելով՝ նրանց ցոյց տուած ճանապարհաւ գնալ, նրանց խօսքին հաւատարով :

Ի հարկ է մենք մեր միտքը չենք դրած, որ մեր հայաստանեայց Եկեղեցւոյն պաշտօնեայք, մեր այս իրանց առաջարկած ՀՐԵՇՏԱԿ ԱՐԱՐԱՏԵԱՆ անուն շրջաբերական մատենադարանին, որուն կարելի է անուանել նաև ՀԱՆԴԻՍ ԱԶԳԱՅԻՆ ԵՒ ԲԱՐՈՅԱԿԱՆ ԼՈՍԱՒՈՐՈՒԹԵԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՑ ԱՇԽԱՐՀԻՆ իրա մէջ Սրբոյ Էջմիածնի, Սրբոյ Կարապետի, Սրբոյ Յակովբայ և այլ ամէն վանօրէից գրքասանց մէջ գտնուող գրչագրաց, յիշատակարանաց և այլ որ և իցէ ձեռագրաց տպագրութիւնը պիտի պարունակէ • անդէն անմիջապէս հրատարակման սկզբիցը կարողանայ մեր Հայոց աշխարհիս որդւոցս հոգևոր բարոյականութեան և ազգային դրաղիտութեան և այլ ամէն թէ բնական և թէ գիտնական ուսումնականութեան կարօտութեան ծարաւը հոխացնել • բայց կարող ենք ասել, որ կարի քաջ կարող կլինին մեր սյծմեան Ազգային և Բարոյական Լուսաւորութեան համար պատկանած ամենակարևոր կարիքն ու պիտոյքը մեզ մատակարարել, բաւական է, որ ջանք և փոյթ ունենան զգօնութեամբ և զգաստութեամբ սրտանց ճանաչելու և ընդունելու մեր Ազգային և Բարոյական Լուսաւորութեան յարեպատշաճ եղած այն ամենապիտանացու սկզբունքներն, որոնք մեր Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ վարդապետութեանց հետ հիմնական և իսկական միաբանութիւն և յարաբերութիւն ունին և ոչ թէ հարեանցի իմն և երեսանց :

Արդ, ինչպէս որ յայտնի է մեր պատուական ընթերցողաց, որ մեզ անոյշ և բերկրալի է միշտ մեր երևակայական ապարանաց և դրախտից մէջ ման գալ, խնդրենք և այստեղ ևս ներողամիտ լինին մեզ և թողուն, որ դնանք մեր օղին մէջ

շինած ապարանին և դրախտին մէջ մեր երազած ՀԱՆԴԵՍ ԱԶԳԱՅԻՆ ՆԻ ԲԱՐՈՅԱԿԱՆ ԼՈՒՍԱՆՈՐՈՒԹԵԱՆ շրջաբերական հրատարակման ծրագիրը ձեռնք և չափնք, եթէ ոչ իրօք, գէթ խօսքով :

Մեր այս Հայաստանեայց Նկեղեցւոյ պաշտօնէից աշխատասիրութեամբն ապագայումն ունենալու ամսագրոյն, որուն մենք այժմէն ծնունդ, դրոշմ և անուն տալու կամք ենք անում, ուղղութիւնն ու ծրագիրը հեշտ և պարզ երեւում է մեզ մի ամենամեծ և գլխաւոր պատճառաւ, որն որ եթէ անտես առնելու լինինք, ծանր մեղադրանաց և պարսաւանաց ենթակոյ կլինենք մեր սերնդներից . այս է այն ամենամեծ և գլխաւոր պատճառն, որն որ եթէ ստոյգ և ուղիղ քննելու լինինք, մեր վրայ մի ամենահրաժեշտ պարտականութիւնն է մեր սուրբ հայրերից դրած . և այս է այս պարտքը՝ հետեւել մեր նախնի սուրբ հարց օրինակին, որոնք ինչպէս մեր ամենուն յայտնի է, մեր նախնեաց Աղգային և Բարոյական Լուսաւորութեան համար անձառելի կերպով աշխատեցան : Այս խնդիրս ի՞նչ կերպով, ի՞նչ մարդով որ լուծելու և մեկնելու լինինք, Եւրոպական որ և իցէ լուսաւորութեան կարգի և սկզբանց վրայ բանադատելով թէ բուն և ճշմարիտ Յիսուսի Քրիստոսի Նկեղեցւոյն լուսաւորութեամբը և թէ որ և իցէ իմաստասիրաց ստեղծած և հաստատած դրութեանց լուսաւորութեամբը և թէ հոգեւորական մտաց և աշխարհական մտաց աչքի տեսութեամբը, մենք մեր կողմից մեր բանադատութիւնն այս խնդրոյս նկատմամբ ոչ մի ուրիշ վախճանի վրայ կարող չենք կացուցանել, բայց եթէ մեր սուրբ հարք, ընդհանրապէս թէ հոգեւորապէս և թէ քաղաքականապէս լուսաւորուելու սկզբիցը կարի քաջ նկատել են, թէ մարդկային գիտութիւնք, բնական գիտութիւնք և աստուածային գիտութիւնք միմեանց հետ ամենամեծ յարաբերութիւններ ունին, որոնք միմեանց հետ միաբանելով, իրար պարզելով, մեկնելով և միանալով գիմում են առ աստուած գիտութեան անհուն յաւիտեականութիւն և կանգ են առնում . այս մեր ասածին մեծ և յայտնի ապացոյց են իրանց դրուածոց մէջ գտնուած նոյն ժամանակուան այլեայլ գի-

տութեանց թէ նիւթական, թէ մաւաւորական, թէ հոգեւորական, թէ բարոյական, թէ բնազանցական, թէ իմաստասիրական և թէ աստուածաբանական ծանօթութիւնները. մեր սուրբ հարք միշտ ամենամեծ և երևելի հանճարեղութեամբ, բնական և մարդկային գիտութիւններով աստուածային գիտութիւնները պարզել ու մեկնել են և աստուածիւններով՝ բնական և մարդկային գիտութիւնները, այնպէս որ իրանց բոլոր գրուածոց ամփոփումը կամ բովանդակութիւնը մի այնպիսի տեսակ մատենադարան է, որուն մէջ իրանց ժամանակի ամէն գիտութիւնք ցոյց տուած են, ըստ ամենայնի մեր Հայաստանեայց Առաքելական Սուրբ Եկեղեցւոյն վարդապետութեանց հոգւոյն համաձայն:

Օրինակի համար, մեզ ծանօթ եղած մի քանի երևելիները յիշենք այստեղ:

Ա. Բագրևանդայ եպիսկոպոսի Եղնկայ Կողբացւոյ Եղծ Աղանդոց անուանեալ գրուածքը: Այս սքանչելադրիչ սուրբ մարդը թէ եպիսկոպոս աստուածաբան է և թէ բարոյագէտ իմաստասէր, իր ժամանակին բոլոր թէ մարդկային, թէ բնական և թէ կրօնական գիտութեանց մէջ կարի քաջ հըմուտ և փորձ:

Բ. Եղիշէի Վարդապետին վասն Վարդանանց պատերազմին գրուածքը, որնոր եթէ կներեն մեզ մերազնեայ բանահիւսք, կարող ենք անուանել Հայաստանեայց քրիստոնեայ աշխարհին ճորդուատո ճատոն. այս երանելի վարդապետը պատմագրութիւնը, ճարտարախօսութիւնը և բանաստեղծութիւնը միացնելով իր քրիստոնէական լուսաւորութեան ամենանուրբ և ամենաքնքուշ զգածմանց հետ, եղել է մի այնպիսի գիւցազներգու քրիստոնէութեան կրօնին մարդկային հոգւոյն վերայ ունեցած լուսաւոր ներգործութիւնը նկարագրող, որ կարող ենք համարձակիլ ասել, թէ ինքն միայնակ է ստեղծիչ և արարիչ իր գրուածքի տեսակին մէջ:

Գ. Մովսէս Խորենացին, մեր հայրենեայ մեծ և առաջին, վեհիմաստ և վսեմահոգի պատմիչը, մի և նոյն ժամանակ թէ եկեղեցական և թէ քաղաքական գիտութիւնքը ստանալով իր ալիւոր հասակին մէջ, ամեն մասամբ երևելի և առաջինն է եղել:

սլաւմաբան , աշխարհագիր , քաղաքագէտ , քերթող և այլ ամէն ցունակսն զխտութեանց մէջ իմաստուն : Ինչպէս նաև Կորլուն վարդապետը և Գաւիթ Անյաղթը միանգամայն փլիստիայ և աստուածաբան են եղել : Գրիգոր Նարեկացւոյն հանձարը մեր ամենուն յայտնի է , իր անդուգական հանձարովը սրբազան բանաստեղծութեան մէջ . իսկ Մխիթար Գօշ, օրէնըսգէտ , առակախօս , բարոյագէտ , աստուածաբան և եկեղեցւոյ մի երևելի պաշտօնեայ : Շնորհալին , Լամբրոնացին , Գրիգոր Տղայ , և այլ շատ երևելիներ քանի տեսակ զխտութիւն , քանի տեսակ պաշտօն միատեղ ամփոփելով ի՞նչ հանձար , ի՞նչ գրիչ , ի՞նչ խօսք և ի՞նչ դործ ցոյց տուին , մեր արդեացս յայտնի է :

Այս տեղս մեր զխաւորութիւնը մեր նախնի մատենագիր հայրապետաց զրուածները դատաքննել և ծանօթացնել չէ մեր սիրելի ընթերցողաց , ոչ բնաւ . մենք մեզ տակաւին կարի շատ մատաղախոհ և խտկամիտ կճանաչենք այսպիսի ձեռնարկութեան , բայց սակայն չենք կարող անիմաց և անզգայ լինիլ հոգւով և մտքով և նրանց թէ աստուածային և թէ մարդկային զխտութեանց մէջ ունեցած արժանաւորութեան համար ճշմարիտ ջատագով չլինիլ :

Արդ Հայաստանեայց եկեղեցւոյ այժմեան պաշտօնեայք , մեր նախնի սուրբ հարց օրինակին հետևելով , ինչպէս որ պարտական են , նրանց պէս դեգերելով մեծ մասամբ հոգևորական զխտութեանց մէջ և քաղաքական մասին , մեր արդեան ժամանակին , մարդկային , ընտանեկան և ազգային դատախարակութեան կամ թէ ընկերական , քաղաքական և աշխարհական քաղաքակրթութեան կատարելութեան ընթացքին միտ դնելով կարող են այս ապառնի ՀԱՆԴԷՍ ԱԶԳԱՅԻՆ ԵՒ ԲԱՐՈՅԱԿԱՆ ԼՈՒՍԱՌՈՐՈՒԹԵԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՑ ԱՇԽԱՐՀԻՆ անուն շրջաբերական մատենադարանին ծրագիրը հաստատել և օրինակի համար այս հետևեալ ազգային ուսումնական նիւթերով մի ուղղութիւն տալ , իրա մէջ բովանդակելու զխտութեանց մի այսպիսի ընթացք տալով :

ԱՌՍՋԻՆ ՄԱՍՆ

Պատմութիւն Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ խնդրանէ անտի
Թադէոս և Բարթոլոմէոս Առաքելոյ մինչև մեր օրերը :

Պատմութիւն սրբոց մարտիրոսաց և նահատակաց Հայաստա-
նեայց Եկեղեցւոյ :

Պատմութիւն ընդհանուր և մասնաւոր ժողովոց Հայաստա-
նեայց Եկեղեցւոյ :

Պատմութիւն հալածանաց Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ :

Վարք երևելի Սուրբ Լուսաւորչաց , Սուրբ Թարգմանչաց
Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ :

Պատմութիւն և սկզբունք Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ օրինա-
կան և կանոնական սահմանադրութեան ,

և այլն և այլն :

ԵՐԿՐՈՐԴ ՄԱՍՆ

Պատմութիւն սրբազան գրականութեան Հայոց :

Պատմութիւն աշխարհական գրականութեան Հայոց հին ,
միջին և նոր դարերու , ամէն հասակի համար գրուած
թէ տղայոց և թէ աղջկանց համար :

Ժողովածոյ Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ սուրբ հարց Քարտա-
րախօսական , բեմասացական , ատենադանական և քարոզ-
չական գրուածոց :

Ժողովածոյ Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ սուրբ հարց բանահիւ-
սական գրուածոց , ինչպէս շարական , տաղ , մաղթանք ,
մեղեդիք և այլն և այլն :

ԵՐՐՈՐԴ ՄԱՍՆ

Պատմութիւն հին , միջին և նոր Հայոց :

Պատմութիւն երևելի թագաւորաց :

Պատմութիւն երևելի նախարարաց :

Կենսագրութիւն Հայոց մեծաց այլևայլ հասակի համար գր-
ուած թէ տղայոց և թէ աղջկանց :

Ժողովածոյ օրինաց , բարուց և վարուց սովորութեանց , ա-
ւանդութեանց Հայոց այլևայլ ժամանակի մէջ :

Տեսարան մեր նախնեաց ճարտարադիտութեան , երկրագործութեան , վաճառականութեան և արուեստադիտութեան :

Ստորագրութիւն այլևայլ նահանգաց և դաւառաց , նախնի և արդի ժամանակներումն :

Նկարագրութիւն դաղթականութեան Հայոց այլևայլ ժամանակ :

Ստորագրութիւն երկերի քաղաքաց , եկեղեցեաց , վանորէից և այլն և այլն :

ԶՐՐՈՐԴ ՄԱՍՆ

Սկզբունք Աշխարհագրութեան Հայոց աշխարհին :

- Բնական պատմութեան —
- Բուսաբանութեան —
- Երկրագործութեան —
- Երկրաբանութեան —
- Հանքաբանութեան —
- Ճարտարապետութեան —
- Հին և նոր եկեղեցեաց և վանուց — և այլևայլ շէնուց :

Ծանօթութիւն Ձեռարուեստից Հայոց աշխարհին :

- Կահ կարասեաց —
- Գործնական բժշկութեան —
- Վիրաբուժութեան —
- Պայտառութեան —
- Անասնաբուժութեան —
- Որսորդութեան —
- Ձկնորսութեան —
- Ոտայնակութեան —
- Երկաթագործութեան —
- Ոսկերչութեան — և այլն և այլն :

ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ ՄԱՍՆ

- Սկզբունք** Աստուածային գիտութեանց :
- Քրիստոնէական վարդապետութեանց :
 - Արարողութեանց , պաշտամանց և ծիսից :
 - Մեկնութեան սուրբ գրոց :
 - Իմաստասիրական գիտութեանց :
 - Հոգեբոնութեան :
 - Բարոյականութեան :
 - Դաստիարակութեան :
 - Իրաւագիտութեան :
 - Տնտեսութեան և այլն և այլն :

ՎԵՑԵՐՈՐԴ ՄԱՍՆ

Եւրոպական գիտութեանց և արուեստից ծանօթութիւն :

Սկզբունք Մաթեմատիկեան գիտութեանց :

- Երկրաչափութեան :
- Թուաբանութեան :
- Մեքենականութեան :
- Աստղաբաշխութեան :
- Բնական գիտութեան :
- և այլն և այլն :

Մի այսպիսի ծրագրի վրայ հիմնուած հոգևորական մատենադարան, որ իրա միջումը Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ և Հայոց աշխարհիս համօրէն գիտութիւնքն ու ուսմունքը բովանդակէ, իրա մէջ առնելով նաև արդեան ժամանակիս մարդկային և բնական գիտութիւնքը, մի այնպիսի իսկական հրամարտութեամբ, մի այնպիսի վսեմ գիտաւորութեամբ և մի այնպիսի զրականական ձիրքով և շնորհօք զրուած, որ Հայոց աշխարհիս համօրէն որդւոցս սովորական և հանապազօրեայ ընթերցանութեան համար լինի, մանաւանդ այժմեան հոգևորականաց մի պարտադիր և ստիպողական պարապմունք իրանց ուսումնականութեան մասին, հետաքրքական խնդիրներով, ազնուական զգածմունքներով և բարոյական հոգւով լիքը, որն որ թէ մարդկային սրտին ազդէ և թէ մտայր

հաճոյանայ և ոչ թէ մի վեր ի վերոյ գիտութեամբ, անլի և անհամ գրութեամբ, խախտւա և վատթար սովորութեամբ և յայտնի կամ անյայտ թշնամութեամբ գրուած. ապահով լինին, որ իրանց այս գործին բանադատ միայն իրանք կլինին. իսկ Հայոց աշխարհին որդին երբէք մի այսպիսի մեծ և արդար ձեռնարկութեան, որոյ յաջողման և կատարման սրտանց փափաքում է, բնաւ ամենեւին ամենամանր կծկծանայ և խրճրճանաց տեղի չտալուց յետոյ, մեծ ուրախութեամբ և զոհունակութեամբ կընդունի, թէպէտև սկզբումը նրա մէջ թերակատար և աններդաշնակ բռնեք անգամ նկատելու լինի. բաւական է որ գործն ըստ ինքեան մեծ և բարի լինի և թէ իրօք և թէ կարծեօք մի մեծ ազդեցութիւն ունենայ մեր Ազգային և Բարոյական Ղուսաւորութեան մասին և կզգոյշ կենայ նաև բանադատութեան ողորմելի հոգին մի այսպիսի օգտակար գործոյ համար, իբրև զէնք գործածել. ոչ, ուշմընթերցող ինչպէս մեր նախնի սուրբ հարք երբէք իրանց հոգևոր և հարազատ որդւոց վրայ իրանց սրտերումն ատելութեան հոգի չեն սնուցել, նոյնպէս ևս մեր արդեան հոգևորականք չեն ունենալ մի այնպիսի հոգի մեր՝ իրանց որդւոցս վրայ, այլ խեթիւ և խղճիւ իրանց զղածմանց և խօսուածոց ոճը ուղղելով, ըստ պատուիրանաց Յիսուսի Քրիստոսի քաղցրաբան, համոզախօս, երկայնամիտ և վեհհոգի կլինին իրանց քարոզութեան մէջ, մեր արդեացս մէջ Ազգային և Բարոյական Ղուսաւորութիւն արծարծելու ժամանակը:

Մենք ըստ մեր մասին, հոգւով և մարմնով նուիրած, խելքով և մտքով յառած ենք մեր Հայաստանեայց Առաքելական Սուրբ Եկեղեցւոյն և ամէն ժամ պատրաստ ենք մեր նախնեաց նման հեղուլ մեր արեան վերջին կաթիլը. կեանք, անուն, սիրելիք, ստացուածք զոհելով նրա սուրբ ազատութեան համար, հետևաբար կյարգենք և կպատուենք անկեղծ և պարզ սրտով նրա ծայրագոյն պաշտօնեաներից ըսկսած մինչև ցվերջնագոյն սպասաւորները, որոնք իրանց կենաց օրերը, իրանց սիրոյ յոյսերը և իրանց հաւատոյ վարձքերը նրա ճշմարիտ վարդապետութեան օրինաւոր և հարազատ վարդապետ՝ և նրա սրբազան պաշտմունքը կատարելու համար ա-

ուրբինի և բարեպաշտ քահանայ լինելու վրայ են դրել, թէ իրանց փրկութեան, թէ մեր փրկութեան և թէ ի փառս Յիսուսի Քրիստոսի Հայաստանեայց Նկեղեցւոյն :

Արդ ուրեմն, մեր Հայոց աշխարհիս հարազատ որդւոցս առաջին և ամենամեծ պարտքը պէտք է լինի մեր այս զգացմունքը ծաւալել և գերգացնել մեր արեւնակից և կրօնակից եղբարց մէջ՝ յորդորելով և քարոզելով նրանց, որ մեր նախնեաց օրինակին հետեւելով սիրեն, պաշտեն մեր հայրենական եկեղեցին և ի հարկին արիւն անդամ թափեն նրա նախնի և սուրբ աղաւթութիւնը պաշտպանելու համար արտաքին և ներքին թշնամեաց դէմ. նոյնպէս յարգեն ու պատուեն իբրեւ հաւատարիմ և հարազատ որդի նրա պաշտօնեաներուն և օգնելով նպաստեն և քաջալերելով վարձադրեն. և եթէ նաեւ իրանք նրանցից աւելի հանձարեղութիւն, իմաստութիւն, կարողութիւն ունենան, նրանց ծառային կամ նրանց համար աշխատեն և ոչ թէ հրամայեն նրանց մեզ ապաստարելու մեր ստորուկը դառնալով, որպէս զի և նրանք իրանք իրանց և իրանց օրբազան պաշտօնը ճանաչելով մեզ պահպանեն արտաքին թշնամեաց հարուածներէից, ճանաչելով և համարելով մեզ, որ իրանց բուն հարազատ որդիքն ենք թէ ի հոգւորս և թէ ի մարմնաւորս :

Մենք այս համոզմամբ ենք, արդեան Եւրոպական լուսաւորութեան ոչ մի հրապուրիչ և մոլորեցուցիչ փիլիսոփոյական սկզբունք մեզ չէ կարող համոզել և մոլորեցնել, նոյնպէս և ոչ մի օտարոտի փառք և պարծանք, ոչ մի ապագայ նոր կեանք ունենալու խոստմունք. վերջապէս ոչ ոսկի, ոչ պաշտօն, ոչ աստիճան, ոչ պատիւ, ոչ տիտղոս, ոչ նշան և այլն և այլն : Մեր բուն խի ճշմարիտ փառքը, մեր արդար և օրինաւոր պատիւը և մեր աստուածանուէր պարծանքը Հայոց աշխարհի և Հայաստանեայց Նկեղեցւոյ հաւատարիմ և հաւաքազատ որդի կոչուելն է : Մեր հայրենական կրօնը, մեր ազգային լեզուն և այլ ամէն որ և իցէ նախնական սուրբ պարտքերը կատարելն ու պահպանելն է. մի խօսքով նրա սուրբ աշուան, նրա ազատ դրօշակի և նրա վսեմ վարդապետութեան համար հալածանք, արքայանք կրելով կենդանի նա-

հատակ լինելն է կամ թէ մեր հոգւոց ազատութիւնը նուաճել, փչացնել ուզող թշնամեաց թրին և հրին հարուածոց զոհ լինելով, երկնային մարտիրոսական անթառամ պսակն ընդունելն է ըստ օրինակի մեր նախնեաց: Մերենք ուրեմն, մեր թանգագին եղբայրք, խոհականութեամբ, պաշտենք հոգւոյ համոզմամբ, ծառայենք կեանքով և հանձարով մեր ազգային և հայրենական եկեղեցւոյն, ճանաչենք նրա պաշտօնեայքն իբրեւ մեր պաշտպանքը, դաստիարակքը և հոգեւոր հարբը, լինինք մի մարմին նոյն և մի զգացմամբ, նոյն և մի համոզմամբ և նոյն և մի դիտաւորութեամբ մեր Ազգային և Բարոյական Լուսաւորութեան շաւիղով գնալու համար: Եթէ մենք արդիւք, մեր սիրեկան եղբայրք, եթէ մենք այս մեր նախնիքներից մեզ աւանդուած ամենամեծ պարտքը չենք ճանաչել և չենք կատարել, եթէ մեր աշխատանքն ու ջան և փոյթը այս պայմանաւ և այս նպատակաւ ի գործ չենք դնիլ մեր Ազգային և Բարոյական Լուսաւորութեան ցոյց տուած կիտին դիմելու, գիտենանք և քաջ գիտենանք, կլինինք այն աղաւնւոյն նման, որուն թւերը վերաւորուած և ոտքերը կոտրուած լինելով ոչ կարողութիւն կունենայ քայլելու և ոչ զօրութիւն թռչելու և անդադար գիշակեր ագռաւներու և բազէներու հարուածոց ենթակայ լինելով, վեր կընկնի, կիռուի և վերջապէս կմեռնի. կամ թէ մի այնպիսի թափառական արարած կլինինք, որ տուն տեղ չունենալով սարից սար, դաշտից դաշտ աշխարհիս չորս կողմը ման կգանք, մրկաց և փոթորկաց պատահելով. մենք, մեր կանայքը, մեր որդիքը և մեր սերունդն անգամ մի աղիողորմ և աղէտալի վախճան կունենանք թէ այս աշխարհումս և թէ հանդերձեւումը:

Ո՛չ, ամենևին չյուսահատինք և չստրտափենք Պապականաց, Բողոքականաց և այլ ուրիշ այլակրօն իշխողամոլաց յարձակումներից, ի հարկ է երբ մի անպատրաստ և անմարդ բանակի վրայ մի զինուորուած և վարժուած բանակ կյարձակի, անշուշտ առաջին անգամ ջարդ ու բուրդ կանէ և կըմնասէ. թող պարծենայ Հռովմ, թէ առաջին մեծ կողոպուտն անողը մեր աշխարհի որդիքներից ինքն է եղած. թող պարծենան նաև Ամերիկայի նոր առաքեալքը, թէ մեր Հայոցս

մէջ շատ արքանեակներ ունեցան . թող փքանան և խորհո-
տան որչափ կամենան և նրանք նաև , որոնք ըստ իրանց կա-
մացը . քրիստոնէութիւնը . քաղաքականութեան , քաղաքակա-
նութիւնը . քրիստոնէութեան փոփոխելով՝ մի տեսակ դատա-
բանական փիլիսոփայութիւն յառաջ բերելով մեր չորս դին
պաշարել են և սովալլուկ որկորներ են բաց արել մեզ կուլ
տալու . մենք չենք վախենում և չենք սարսափում . վասն
զի . քաջ զիտեք , որ մինը իր դառնազգեստ շորերով ծրպ-
սուած այն հարուածները մեզ նման անպատրաստ և նուա-
ճած , տկար և նիհար ժողովրդեան միջև մի . քանի ողորմելի
թշուառականներ յափշտակեց և միւսը իր ստտկի զօրութեամբ ,
մտաց և հոգւոյ ազատութիւն խոստանալով՝ մի . քանի . քաղ-
ցածութենից և սովածութենից բերանը հոտած և իրանց կրօն-
քը իրանց առուտուրին դրամազլուխ դրած մարդիկներ շա-
հեց . իսկ միւս մնացածը կենդանի մարմին առած և մի
հրէշ դառած արդեան աշխարհիս մէջ , թէ կուզես քաղա-
քականութիւն ասա , թէ կուզես փիլիսոփայութիւն , ներկայ
դարուս սկզբից սկսելէ իբրև մի ահագին կէտ կուլ տալ մեր
աշխարհին բնիկ որդիքներից , որոնք կամ երկպառակ շահա-
խնդիրներ են եղել կամ փառամոլ քաղաքականիւրներ և ամէն
մարդկային բարի բարի զգացմունքներից դատարի հոգիներ .
բայց զիտենան իրանք ևս , որ Աստուած երկայնամիտ է և ե-
թէ ամէն սնունդ հրաման է տուել մարդուս ուտելու և մարդե-
լու , կան ևս այնպիսիներ , որ չէ հրաման տուել ուտելու . նրան
և եթէ ուտելու լինիս , ասելէ ուշ կանուխ կմեռնիս կամ կը-
փսխես և կամ կպառռուիս . միթէ այս աստուա-
ծային պատուէրն այս ներկայ ժամանակումն չսկսաւ կատար-
ուելու աստ և անդ : Հայոց աշխարհի որդի , աչքերդ բաց ա-
բա , սրտիդ բնական զգացմունքներդ զարթեցնուր , հոգի և միտք
եղի , պատրաստ կոնց հոգևորապէս զննողութեւն և մեր հայ-
րենական եկեղեցւոյն թշնամեաց դէմ իբրև անասան ապա-
ռաժ դիմանալու քո նախնեացդ նման . թող զիտենան մեր
եկեղեցւոյն ներքին և արտաքին թշնամիք , որ մենք ևս կա-
րող ենք ամբանալ և պարսպանալ մեր մէջ , մեր սուրբ հա-
ւատոյն շնորհքովը և զօրութեամբը , մենք ևս զիտենք պահ-

պանել և պաշտպանել մեզ, մեր որդիքը և սերունդը մեծ իրաւամբ, մեծ օրինաւորութեամբ և մեծ արդարութեամբ : Աստուած իր անհուն լոյսը մեզ ևս տուել է, մեր հոգւոյ մէջ ևս ծագեցրել է, մեր աշխարհին վրայ ևս սփռել է մեր խելքն ու միտքը լուսաւորելու համար ազգային և բարոյական զգածմամբ, կուսանինք, կիմանանք և կճանաչենք անշուշտ այս աստուածային լուսոյն զօրութեամբ մեր եկեղեցւոյն դրօշակին և անուան հաստատութեանը հաւատարիմ մնալ, որ և իցէ պէկոծութիւն, որ և իցէ վտանգ, որ պատահի մեզ, չենք թուլանալ, չենք մոլորիլ մեր հայրենական կրօնքից. քաջ զիտենք, որ շատ և շատ անգամ մեր Պապականք և Բողոքականք հաղար ու մէկ փորձ փորձեցին մեզ մօտենալու և մեզ հետ միաւորուելու, բայց խորտակուեցան մեր ապառաժին հանդիպելով, շատ աշխատեցան և տակաւին աշխատում են թէ մինը և թէ միւսը իրանց հոգին մերին հետ զուգաւորուել և յանկարծ յետոյ մեր վրայ խրոխտալու և բռնանալու : Վայ ձեր գլխին, ինչ էք ուզում, ուզում էք, որ մեր Հայաստանեայց Յեկեղեցին, մեր ազգայնութիւնը և մեր լեզուն իրա պատմութեամբն ու աւանդութեամբը, իր երևելի հայրապետներովը և մարտիրոսներովը և այն ամէն մեր նախնիքները, որոնք տասն ու հինգ դար շարունակ պայծառացրին, փառաւորեցին մեր հայրենական աշխարհը, եկեղեցին և լեզուն և այժմ ձեր մէկին Պապականութեան անուան համար, միւսոյն Բողոքականութեան, մէկէլն ուղղափառութեան և այլ չենք իմանում ինչ նոր նոր աշուններու համար մոռանանք բոլորովին և մի կողմ դնենք, փչացնենք, ստենք մենք մեր ձեռամբ. ո՛հ զժոխային հոգի, զիւային հարուած, սատանայական մոլորութիւն, ո՛չ, քան լեցի : Այդ յոյսը սուտ, այդ փորձն անկարելի և այդ առաջարկութիւնը յիմար է. մեր ազգային զգածմանց, մեր հայրենական եկեղեցւոյն բնութեան հակառակ են. ո՛չ, դրանք մեր հայրենաց աւանդական վարուց և բարուց և ոչ մի ամենափոքր հանգամանօք յարեալատշաճ չեն. դրանք կարելի է լաւ են ձեզ համար, բայց մենք բնաւ պէտք չունինք դրանցից : Ստոյգ է, կսիրենք լուսաւորութիւն, կսիրենք իմաստութիւն, կսիրենք

գիտութիւն և ուսում և ամէն բարի բան, որ մեր երկրաւոր պիտոյից և մեր կենաց բարօրութեան յարեպատշաճ են, բայց ինչ որ եղել են մեր նախնիք և ինչ որ ենք մենք արդեան որդիքս մեր Հայաստանեայց Եկեղեցւոյն համար, նոյն կմանք մենք ևս այժմ և մեր սերունդն ապագայում. ամենեւին ամենափոքր փոփոխութիւնն անգամ չենք անել. նրա ոչ հիմնական սկզբունքը, ոչ վարդապետական պատմութիւնը կփոփոխենք. կրնդունենք ինչ որ մեր կենաց բարոյականութեան և մեր ազգային հոգւոյ առաքինութեան համար դասեր կարող են լինիլ, բայց կմերժենք և կթողունք ոմանց կեղծաւորութիւնը, ոմանց թեթեամտութիւնը, ոմանց սնուպարծութիւնը. զգոյշ կկենանք և կիտխչինք նաև միոյն ետականութենից և ամբարտաւանութենից, միւսոյն մարդապաշտութենից և բռնակալութենից և այլոց բազմաց հաղարու մէկ մոլորութիւններից. կպահպանենք մեզ համար իբրև փառք մեր հին արժանաւորութիւնը և իբրև պարծանք մեր նախնականութիւնը, կընորոգենք մեր հոգեկան զօրութիւնը. կկենդանանանք հոգւով և մարմնով Ազգային և Բարոյական Լուսաւորութեան օգնականութեամբ, քաջ գիտենալով համոզմամբ, որ մեր Հայաստանեայց Եկեղեցւոյն վարդապետութեան, արդեան օրինաւոր և բնական լուսաւորութիւն ասուած ճշմարիտ իմաստութիւնը ըստ ամենայնի միաբան է:

Արդ՝ եթէ Հայաստանեայց Եկեղեցւոյն բարձրատիճան պաշտօնեայք, ԱՐԱՐԱՏԵԱՆ ՀՐԵՇՏԱԿ, ՀԱՆԴԷՍ ԱԶԳԱՅԻՆ ԵՒ ԲԱՐՈՅԱԿԱՆ ԼՈՒՍԱԻՈՐՈՒԹԵԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅ ԱՇԽԱՐՀԻՆ անուամբ հրատարակուելու ամսական մատենադարանին միջոցաւ ցոյց տալու լինին մեր Սուրբ և Առաքելական Եկեղեցւոյն պատմութիւնը, վարդապետութիւնը, աւանդութիւնը, օրինաւորութիւնը, սահմանադրութիւնը և արարողութիւնը և այլն, ապահով լինին, որ իրանց հաւատարիմ որդւոյ մէջ անհամար ընթերցողներ և ունկնդիրներ ունեւորցի զատ, մեծ զարմացողներ անգամ կունենան: Այո՛, այս միջոցաւ նաև այն ժամանակ իրանց որդիքը պահպանելով թշնամեաց արձակած նետերից, նրանց սրտերումը ազգայնութեան և բարոյականութեան զգացմունքներ զարթեցնելով, տա-

րադիր կանեն նաև ազգութեան և հաւատափոխութեան տարափոխիկ և մոլորական ախտը նրանց միջից, այն ժամանակ նաև եթէ իրանք իրանց անսասանելի կերպով մեր եկեղեցւոյն վրին յառեալ պահելով ինչպէս արեւ են մինչև այսօր թէ համոզմամբ և թէ պարտականութեամբ և նոյն խոհանութեամբ և առաքինութեամբ վարուելու լինին մեզ իրանց որդւոց հետ, ուղղելով մեր զգացմունքները, հանդարտեցնելով մեր մտաց և խղճի անձկութիւնները, լուսաւորելով մեզ մեր հաւատոյն մէջ, ապահովեցնելով և միաբանելով մեզ իրանց հետ և իրանք ներկայ դարու ճշմարիտ լուսաւորութեան հետ. քաջ գիտենանք, ասում ենք, որ այս իրանց մեզ համար անելու ամենամեծ ծառայութիւնը բոլորովին համաձայն մեր նախնի սուրբ հարց դիտաւորութեան մի անմահական փառաց յաջորդութիւն կլինի իրանց կողմից, նրանց՝ մեր նախնեաց համար արած արդիւնաւոր գործոց յաւիտենականութեան համար: Ի հարկ է այն ժամանակ նաև մենք փոխադարձաբար մեր յարգանքը, մեր վստահութիւնը և մեր մեծարանքն աւելի ջերմեռանդ սրտով, աւելի մեծ ակնածութեամբ կնուիրենք իրանց, վասն զի իրանք ևս շատ աւելի բարձր, շատ աւելի վեժմ կերեւան մեր աչաց և մեր խեղճութեան մէջ, մեր մխիթարանքն ու սփոփանքը միմիայն իրանց զրկումը կարող կլինինք գտնել:

Երբ մի այսպիսի ձեռնարկութիւն ի գործ դնելու փոյթ և ջանք կլինի Հայաստանեայց Եկեղեցւոյն բարձրաստիճան պաշտօնէից անօրէնութեամբ, ահա արդէն այս հոգւով կամ նոյն և մի ծրագրի վրայ հիմնուած մի աշխատասիրութիւն, մի քանի տարուց հետէ ի գործ դրուում է Վասպուրական նահանգումը ի ձեռն Արժանապատիւ Խրքրմեան Մկրտիչ վարդապետի: Երկու կամ երեք տարուց հետէ յիշեալ երեւելի պաշտօնեան բոլոր զօրութեամբն աշխատում է Վասպուրական աշխարհի բնիկ որդիքը կրթելու և հրահանգելու Հայաստանեայց Եկեղեցւոյն բուն հոգւով Աղգային և Բարդուղիան լուսաւորութեան մէջ, ամէն միջոց ի գործ է դնում, թէ թղթակցութիւն, թէ քարոզութիւն և թէ մասնաւոր ընկերութիւն իր պատուական և ամենագովելի դիտաւորու-

Թիւնը յառաջ տանելու համար: Վասպուրականի Հայք ըսկըսան մի փոքր զուարթանալ, տղիտուութեան մառախուղը ըսկըսաւ ցրուիլ իրանց երկնքից, Հայաստանեայց Եկեղեցին ուրախացաւ և բերկրեցաւ, իրա արժանաւոր որդիքներ ծնան նոյն հողուով սնուած և նոյն մտքով մեծացած ուսկսան Արծուի Վասպուրականի մէջ կոչել Մովսէս Կաթուղիկոսին, որ մեր սոմարական կարգաց ուղղիչն է, վարուցը վրայ խօսելիս. «Վսեմականի գործոց մեծի հայրապետիս ամաչեսցին ուրեմն որք յետսամտեալ զըսքանեն թէ արոտքին զիտուութիւնք՝ չեն բնաւ օգուտ եկեղեցւոյ Աստուծոյ և մանաւանդ թէ փնասկարք: Տեսցեն աստանօր, թէ յ՞որ վայր սխալանաց զըսէր աղբ մեր, եթէ ոչ ըստ բանականին նկատման ուղղեալ լինէր տարեկան տօնից ժամանակն (*):

Ահա այս է ամենամեծ խնդիրը Հայոց աշխարհիս այժմեան ընդհանուր որդւոցս. ահա ի՞նչ են ազաղակում և ո՞ր, բուն Հայոց աշխարհիս մէջ: Ի՞նչ վսեմ խնդիր, ի՞նչ վսեմ պատասխան և ի՞նչ բնական և օրինաւոր զգացմունք. քանի՞ քանի՞ տարիներէից յետոյ՝ զարթնում է իր որդւոց սրտերումը և լուծում է խնդրում. մխիթարի՛ր Հայոց աշխարհի որդի, մխիթարի՛ր մեր սիրեկան եղբայր, մեր Հայաստանեայց Եկեղեցին քեզ կիսատանայ այդ և յոյսերդ պարսպ չի հանել. պատասխանդ մեր սուրբ հարց զրեանց մէջ լիքն է, մեզ կմնայ նրբանք կարդալ, նրանց մէջ որոնել և անդադար հետմուտ լինելով մեր հրահանգները, քաղել մեր յոյսերուն մխիթարանք, մեր հողւոց չար միտութեանց և չար յուզմանց դարման և մեր կենաց անհանգստութեանց և անանդորրութեանց ճար ու ճարակ ճարելու և մեզ երկրիս վրայ պահպանելով հանդերձելոյն պատրաստելու համար:

Այս է մեր Հայաստանեայց Եկեղեցւոյն հոգին, այս է՝ որ արդէն մեր Հայոց աշխարհիս որդւոցս մէջ ծլում է և ծաղկում. այս հոգին մեզ պիտի փրկէ և այս հոգին մեզ պիտի կենդանացնէ, բայց զգուշութեամբ և զգաստութեամբ քաղենք այս դեղն ու դարմանը, եթէ անխոհեմութեամբ և յիմարու-

(*) Տես թիւ 3 Արծուի Վասպուրականի 1859 տարւոյն Մարտ ամսոյն մէջ:

Թեամբ մեր անմշակ մտաց և տախալին անբերրի հողոյ մէջ
 սերմանելու լինինք, կարի դժուարաւ բոյսեր և ծաղիկներ կա-
 րող կլինինք քաղել. ուրեմն մաքրենք մեր մտաց և հողոյ
 արօտը, ուռիներ սուրբ հաւատոյս մաքուր ջրով և ապա
 մեր բժշկութեան համար գործածենք: Եւ այս կարող կլի-
 նինք անել, երբ մենք Հայոց աշխարհիս արդեան որդիքս և
 Հայաստանեայց Նկեղեցւոյ այժմեան պաշտօնեայք իրար դը-
 կելով, իրար սիրելով և իրար պատուելով՝ միմեանց խորհուրդ
 տանք և խորհուրդ առնունք փոխադարձաբար, իրար վստա-
 հութիւն, իրար սէր ու յարգ շնչենք և մի անբաժանելի
 մարմին դառնալու լինինք, ինչպէս իսկիւսմանն անտի ե-
 ղել ենք: Փառք Աստուծոյ, այժմն այս սիրոյ հոգին՝ ակն Աղ-
 օային և Բարդաղիան Լուսաւորութեան օր ըստ օրէ Թափան-
 ցում է և տիրապետում է մեր մէջ և մեր խնկին ու մտքին
 բարի բարի խորհուրդներ և զգացմունքներ է տալի, որոնք
 հաւանական է, յարեւպտաճ լինին մեր եկեղեցւոյն և մեր
 հողոյն. շատ քաղցր է մեզ այս յոյսս ունենալ, վստն զե-
 տեանում ենք ընդհանրապէս, որ Հայոց աշխարհիս որդւոյ
 մէջ ծագած շարժումը առ բարին է դիմում. և այս առ բարին
 շարժման կարողութիւնը մենք կճանաչենք և վստահ ենք նը-
 րա դօրութեան վրայ, թէպէտեւ նրա ընթացքը շատ խոչըն-
 դոսներ ունի և շատ ծանրաքայլ է իրա յառաջադիմութեան
 մէջ, բայց սակայն, սիրելի եղբայրք, եթէ աշխատենք մի ա-
 մենամեծ ճգամբ և իբրեւ նահատակ ըստ օրինակի մեր նախ-
 նեայ մեր հայրենական կրօնին շնորհօքը մեր սրտերը և հո-
 գիները սնուցանենք, ինչպէս որ մեր իրաւունքը, մեր պարտքը
 և մեր ազատութիւնն է, մեր առաջին բաղձանքը այս հո-
 գին մեր մէջ ծաւալելը կլինի մեզ ինորից ծնեցնելու և առ
 Աստուած բարձրացնելու համար. այլ ևս կկրկնենք, պատ-
 ունք իրար, սիրելիք իրար, պաշտենք հոգւով, սրտով մեր ե-
 կեղեցին, որ մեզ ազատէ մեր մոլութենից, սրբէ մեր հոգին
 մեր չարամիտութենից և փրկէ մեզ այս աշխարհիս երեւելի և
 աներևոյթ փորձանքներից. վստահ լինինք, կոչում ենք, որ ե-
 թէ մենք մեծ հաւատ, մեծ յոյս և մեծ սէր կուենանք մեր
 եկեղեցւոյն վրայ, մեր թէ երկրաւոր և թէ երկնաւոր պիտոյ-

քը մեզ առատապէս կմտտակարարէ . նմանապէս պատուենք անկեղծօրէն , ծառայենք հաւատարմաբար մեր աշխարհին և մեր վրայ իշխողներին , որոնք միշտ թէ մեզ և թէ մեր եկեղեցին իբրև մի աստուածային աւանդ իրանց ձեռամբ պահպանելու և պաշտպանելու կամք և փափաք են ցոյց տուել և ցոյց կտան :

Մարկոս Աղարէկեան

ԼՈՒԲ ԻՄԱՍՏԱՍԻՐԻ ԽՈՐՀՐԴԱԾՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

ԴԱՍՏԵԱՐԱԿՈՒԹԵԱՆ ՎՐՍՑ

Շարունակութիւն (*)

ՃԱՆՈՒՄ

15.) Այժմ դառնանք խօսելու մեր մանկիկին ճաշու ժամերուն վրայ . ըստ իմ կարծեաց, անտեղի է միայն մի որոշ ժամանակ սահմանել ճաշու համար . վասն զի եթէ սովորութեամբ մանկիկը մի սահմանեալ ժամու մէջ կերակուր ուտելու վարժի , նրա ստամոքսը մի և նոյն որոշ ժամուն անվրէպ ուտելը պիտի պահանջէ ու թէ որ չարուի՝ տղայի բնութիւնը կզրգուի և յետոյ կամ անյոգ կուտէ կամ բնաւին ախորժակից կկտրի : Այս պատճառաւ ես չեմ որոշում մի կերակուրի ժամանակ ոչ իր նախաճաշին , ոչ ճաշին և ոչ ընթրիքին համար , այլ ընդհակառակն ամէն օր նրանց ժամանակը կփոխեմ և նորէն կպատուիրեմ , որ եթէ նոյն ճաշերու ժամանակից դուրս՝ տղայն կերակուր խնդրելու լինի , չոր հացից զատ ուրիշ բան չի տրուի նրան : Զէ պէտք գանգատել , թէ այսպիսի մի ցամաք սննդով տղայն կհալի և սովամահ կմեռնի : Մի թէ բաւական չե՞ն ճաշին և ընթրիքին տարածին չափ կերած միս ու հացը և խմած զարեջուրը : Լաւ մտածելով՝ ամէն մարդ կարող է տեսնել , որ այս ընթացքն ընտրելագոյն է : Առաւօտեան ժամն ուսման նըւիրեալ լինելով՝ լեքն որկորով դործի սկսելն ամենեւին լաւ բան չէ . չոր հացը թէև սննդաբար , բնաւ ախորժակ չարում

(*) Տես թիւ Ե. 2.

և չեմ կարծում որ խոհեմ ծնողք, որ իրանց զաւակին մտական և մարմնական զարգացման հոգ են տանում, կամենում լինին, որ նա բթամիտ և վատոյժ լինի: Չեմ կարծում, ասում եմ, նրա փորը կերակուրներով կոխեն և լցնեն: Այս խտտաբեր կանոնս չկարծուի, որ միայն աղքատին համար է, այլ և հարուստ և հեշտ վիճակում եղողներին. վասն զի մի մեծատան պատանի անգամ պարտական է այնպիսի դաստիարակութիւն առնուլ, որ կարող լինի ի հարկին զէնք գործածել և զինուորիլ. և սակայն այն մարդն՝ որ իր որդւոյն մեծ ժառանգութիւն թողելու միտք ունենալով կամենում է, որ իր զաւակը հարստութեան և հեշտութեան մէջ քնի հանդիտ, այնպիսին աչօք և մտօք կոյր է, չի տեսնում զարուան մէջ ապրելն և ի՞նչ օրինակներ կան իր առաջը:

ԸՄՊԵՆԻՔ.

16.) Մանկիկին ըմպելիքը պէտք է որ լինի պարզ ու թեթեւ գարէջուր, բաց երբէք ճաշից յառաջ՝ այլ կերակուրի ժամանակ կամ մի կտոր բան ուտելից յետոյ պէտք է ըմպել: Այս պատուէրս մի քանի պատճառաւ եմ տալի:

17.) Ա. Ան յայտնի է, որ մարդիկ իրանց քրանած ժամանակը ըմպելիք ճաշակելով շատ հիւանդութեանց ենթակայ կլինին: Միւս կողմից եթէ տղայն խաղալուց տաքացած ու պապակած է, լոկ հաց չի կարող ուտել, սակայն եթէ հաց չկերած ըմպելիք ևս չորուի նրան, պիտի ստիպուի նա կամ հացն ուտել կամ համբերել և լաւագոյնը՝ դարեջուրը մի քիչ տաքցնել և այնպէս տալ, որ նրա պապակը շուտ հանդչի. իսկ եթէ տաք ըմպելիք ճաշակելը դժուար լինի իրան, թող նրբանից զուրկ մնայ, հոգ չէ. մանաւանդ թէ ժուժկալութեան կտորի թէ մարմնական և թէ մտաւորական մշակութեան համար:

18. Բ. Երբ որ տղայն սովորութեամբ մի բան չկերած ըմպելիք խմելու չվարժի, ի հարկ է ստէպ բաժակը բերանը չի տանիլ և արբեցողութեան մոլի ճամփիցը կհեռանայ. վասն զի շատ անգամ սովորութենից է, որ մարդիկ ծարաւ ու քաղց են զգում: Ուստի եթէ ուզումես, փորձ արա՛ և գիշերն էլ

Յուր ըմպել վարժեցրու աղայիդ, պիտի տեսնես, որ այնուհետև առանց Յուր խմելու չի կարողանալ քնիլ: Դայեակներն այս միջոցում են դորձաճում, քանի որ աղայն լայ է լինում և կարծեմ թէ այս է պատճառը, որ երբ աղայք իրանց մայրերի գիրկն են գնում, մայրերը շատ դժուարութիւն և նեղութիւն են կրում, մինչև որ նրանց զիշերով Յուր խմելու սովորութենից դադարեցնեն. հաւաստի եղիւր, որ սովորութիւն ասածդ ոչ միայն ցերեկը, այլ և զիշերն իր բռնութիւնը դորձ կածէ և եթէ կամք է քեզ մի այնպիսի կերպ կարող ես ձեռք առնուլ, որ աղայդ ամէն ժամ անդադար Յուր խնդրէ քեզանից խմելու:

Ժամանակաւ մի տան էի բնակուում, ուր որ մի բզէզ մանկիկ հանդարտացնելու համար, քանի լայ էր լինում, Յուր էին խմեցնում նրան և նա անդադար Յուր էր ուղղում: Որչափ որ տակաւին լեզու չունէր, բայց քսան և չորս ժամու մէջ ինձանից աւելի Յուր էր խմում: Դաստիարակի գլխաւոր պարտքն է աղայի սովորութիւններն ուղղել և ամէն բանի մէջ միա դնել, որ նա թիւր և մոլի բարք չստանայ: Առողջութիւնն ու ժուժկայութիւնը պահանջում են, որ մարդս Յուր ըմպէ, երբ բաւականապէս ծարաւի է. իսկ նա՝ որ աղի կերակուրներ և ողելից ըմպելիքները չի առնում, հազիւ հազ Ծաշից յետոյ պապակ զղում է, եթէ սովորութիւն չի առած անպատեհ ժամանակ Յուր խմել:

19.) Մեծ զգուշութեան կարօտ է, որ աղայն շատ քիչ և երբնապէս միայն զինի խմել չճաշակէ: Անդղիայումը այս սովորութիւնս տիրում է ու զանազան զէշութեանց պատճառ է լինում: Տղայք բժշկաց հրամանին համեմատ՝ միայն իբրև զեղ թունդ խմիչք կարող են առնուլ, ուստի այս մասին ծառաներուն սաստիկ հրամայել պէտք է, որ այս կանոնից չճռնին: Ռամիկ ժողովուրդը իր գլխաւոր վայելչութիւնը համարում է թունդ խմիչքեղէնը, վասնորոյ և միշտ պատրաստ են սրանից մասն հանել նաև աղայոց համար և յիմարաբար հաւատում են, թէ նրանց փաս չէ տալի խմիչքեղէնը, ըստ որում՝ իրանք նրանից մեծ զուարթութիւն են զգում: Ամէն յաջողութիւնդ և ճիգդ թափելու պար-

տաւոր են, որպէս զի զինարբութեան մարտնից հեռացրնեա տղայիւ. վասն զի չկայ մի բան, որ թէ մարմնոյն և թէ մտաց այնքան վնաս բերէ, որչափ զինուոյ գործածութիւնը, մանաւանդ երբ որ տղայն սպասաւորաց հետ նոյն ակտը ըստանայ:

ՊՏՈՒՂ.

20.) Մանաւորապէս տղայոց առողջութեան մասին մըր զեղէնը գլխաւոր բանն է. մեր նախահաւը նրանից ճաշակելով՝ Նշեմը կորցրուց և վարմանք չէ, թէ որ մանկտին նոյն փորձութեան չղիմանալով՝ իրանց առողջութիւնը կորցնեն: Այս խնդրոյս վրայ ընհանուր մի կանոն հաստատելը հնարաւոր չէ. վասն զի ես ոմանց պէս սաստկորէն չեմ խրատում, որ մանկտին պտղից զրկեն, իբրև շատ վնասաբեր մի սնունդ. ընդհակառակն քանի որ տղային բոլորովն զուրկ պահես, այնքան նա լաւը, վատը, հասունն ու անհասունը ուտելու ետեւից կլինի, երբ որ ձեռք կձգէ: Անգղիայումը սեխ, դեղձ, մի քանի տեսակ ձանձաւ (սալոր) ու ամէն տեսակ խաղող, որ դրդուիչ ու վնասաբեր համ ունին, ոչ ուտացնել պէտք է տղայոց և ոչ ցոյց տալ, իբրև թէ այնպիսի պտուղներ բընաւ բուսած չլինին. որչափ ուղղում ես տնէր նրան ելակ, կեռաս, հաղուրձ միայն թէ բոլորովին հասուն լինին և այս մի քանի պայմաններս պահելով: Նախ՝ ինչպէս որ սովոր են ոմանք, ճաշից յետոյ հարկ չէ տալ պտուղ, երբ որ ստամոքսը լեքն է արդէն ուրիշ սնունդով, հապա ընտրել է, կործեմ, կամ ճաշի հետ ուտել կամ ճաշից առաջ: Նրկորդ՝ հացով պէտք է որ ճաշակեն և պտուղները խիստ հասուն լինին: Այս կերպով ճաշակելը սննդարար է քան թէ վնասակար. իսկ ամառնային միւրգերը տաք եղանակի յարմար չենելով՝ մեր նիհար և թուլացած ստամոքսին գովութիւն են տալիս, և սոյն պատճառաւ, այս կիտիս վրայ ուրիշների պէս ես այնքան անաչառ չեմ: Նթէ տղային մի քանի տեսակ ընտիր ու հասուն պտուղներ ուտիլն արգելես, այն ժամանակ քանի հետք գտնէ, ծառայի ձեռամբ իրան փափաքին կը հասնի՝ անպիտան մրգեր գնել տալով և չարաչար ուտելով:

ես բնաւ փեսասկար չեմ համարում խնձորն ու տանձը :

Նոյնպէս շաքարեղէնները օգտակար են , բայց անուշեղէններին , որոնք ուտողին , թէ ոչ շինողին են փեսաում , դիւրին չէ որոշել . այս միայն լաւ գիտեմ , որ նոյն անուշեղէն կերակուրները անափառութեան ամէնից անտեղի արգասիքն են և սրանք կանանց ընտրութեան եմ թողում :

ՔՈՒՆ.

27.) Ամէն անոյշ ու դուրեկան բաներից՝ քունը միայն տըղայք կարող են պատօրէն վայելել . վասն զի նրանց աճման և քաջառողջութեան միմիայն ճարն է . միայն կանոնաւորիչ հարկ է , թէ քսան և չորս ժամու մէջ որ ժամանակ քնիլը պէտք է տղայոց , և այս հեշտիւ կորոշուի , եթէ միայն նրկատուի , որ խիստ օգտակար է մարդուս առաւօտանց վաղ զարթնիլը . նա՝ որ մանկութենից սովոր է անկողնից վաղ վեր կենալ , մեծանայ՝ ամենեւին չի յօժարիլ իր կենաց օգտաւէտ ժամերը անկողնի մէջ հեղգութեամբ անց կայնել : Ուստի թէ որ տղայք առաւօտեան կանուխ զարթնելը սովորեն , ի հարկ է երեկոյեան ժամուն քնելու պիտի դիմեն և այս կանոնով դիշերուան վատառողջ և պազշտ ժամերից և պէսպէս անկարգութիւններից ազատ կմնան . մի՛ կարծեր , թէ չեմ կամենում , որ տղայն մեծանալիս ժամը ութից յետոյ ընկերութեան մէջ մտնի և մինչև կէս դիշեր նստի , խնդայ և խօսի , սակայն դարձեալ եթէ յառաջագոյն վարժեցրել ես նրան անկանոն վարմունքից խորշելը և որոշ ժամուց աւելի նստիլը չախորժիլը , աներկմիտ եմ , որ մինչև կէս դիշերներ ակամայ կամօք պիտի յանձն առնու կերուխումով անց կայնիլը : Իսկ եթէ այս զգաստութիւնը անարդիւն մնայ և դուհիկ սովորութեան համեմատ քսան տարեկան պատանեաց պէս ապրելու ստիպուի , դարձեալ՝ մի՛ վհատիր դու նրան կանուխ զարթեցնելուց և կանուխ անկողին դնալու վարժեցնելուց :

Թէպէտ փոքր տղայքը լեապէս քնով կշտացնիլ պէտք է , ասացի , բայց այս խորհուրդս ծուռ մեկնելով չկարծուի , որ քանի տղայք աճին , այնքան նրանց քնիլն ու դանդաղ և թուլամորթ լինելն եմ կամենում : Հնարաւոր չէ որոշել , թէ որ

տարիքի մէջ նրանց քուներ տակաւ առ տակաւ կարիլ պէտք է . վասն զի այս բանս նրանց բնաւորութենից , զօրութենից և կազմաւածքից կախում ունի . միայն այս կարող եմ ասել , որ թէ շատ քնասէր են , եօթնից մինչև տասն ու չորս տարեկան դառնալը , տղայոց քուներ ութը ժամի չափ սահմանել հարկ է և այս չափս առողջ մարդկանց համար անգամ բաւ է . երկայն ժամանակ անկողնի մէջ դանդաղելու պահասութիւնը հեշտիւ կվերանայ , եթէ մի անգամ պէտք եղածին պէս առաւօտը վաղ վերկենալու վարժած լինի տղայն , որ նոյն ինքը շատ տղայոց պէս քնի ժամերը սիրով կարճեցնէ՝ դիշերն ընկերութեան մէջ զարթուն անցկայնելու փափաքով ու թէև միւս կողմից քնահատութիւնը առաւօտուն ուշ վեր կենալով Լքցնելու պիտի աշխատի , թէ որ սաստկապէս նոյն սովորութենից նրան չես արգելում և որոշ ժամուն նրան ձայն չես տալի , սակայն մեծ զրուշութեամբ ձայն տուր նրան , ոչ յանկարծակի և ոչ սուր ու բարձր աղմկով : Շատ անգամ ցաւագար կլինին տղայք , երբ իրանց խոր քնելու ժամանակ յանկարծական դուռում գոչումով զարթեցնելու լինին : Այս բանիս համար յարմարագոյն կերպը մի մեղմիկ ու մի թեթեւ շարժում տալն է և նրանց անոյշ խօսքերով յորդորելն , որ վեր կենան ու հագնուին : Արդէն նրան ախորժի չէ քնից զարթնելու ստիպուելը , որչափ անուշութիւն ի դործ դնես , թող թէ ահաւգողով վերկայնելը նրան անձուռնի կերպերով :

22.) Ընտրելագոյն է , որ տղայի անկողնը կարծր բրդից քան թէ փետրից անել . վասն զի նրա մարմինը կլօթանայ , մինչ դեռ ամէն գիշեր փետրալեց անկողնի մէջ թաղուելը նրան կտխարացնէ ու կքայքայի և շատ անգամ կանխահաս մահուան պատճառ կդառնայ . երկամանց ցաւ և ուրիշ բազմագոյն ախտեր , նա մանաւանդ մի վատոյժ կազմուածք ջիղերը շատ տաքացնելուց են յառաջ դալի . լալի սրտից տան մէջ փափուկ բազմոյններու վրայ նստելու չվարժուածն այն առաւելութիւնը կարող է ունենալ , որ քնից չի զըրկուել այն ժամանակն էլ , երբ որ կակուղ անկողին և փետրալի բարձ չգանուի : Ուստի աւելորդ է այս տեղս աղբ առ-

նել, որ տղայի անկողնիւ միօրինակ չափքուի, այլ զանա-
զան դիրքով. թող երբեմն բարձր, երբեմն ցածր դրուի
բարձր, որպէս զի վերջը եթէ իր սովորական անկողնից դուրս
մի տեղ պառկելու լինի՝ չգանդատի, քանի որ միշտ հօրը
տան մէջ չափով մնայ և իր դայեակը պոչի պէս ման չափով
դայ իրա հետ, որ իրան սիրտը ամէն ժամ ամէն կերպով
դռն անէ: Բնութեան ամէնից անոյշ զարմանք քունն է և
ով նրանից դիտուի, վերջը չար կ'ըսէ. իսկ իր դեղը չէ թէ
փայտաշէն բաժակից, այլ միմիայն ոսկեղէն թասից ընկողն
շատ անբաղո մինն եւմ համարում: Նա՝ որ խոր քնում է,
իր ոյժը կ'ընէ, թէ կախուղ անկողնի մէջ, թէ տախտակի և
թէ քարի վրայ անդամ քնելու լինի, հոգ չէ՝ դիտաւոր բանն
քունն է և ոչ ուրիշ բան:

ԳԵՂ.

23.) Տղայոց մարմնական առողջութեան մասին ստելիքս
այս յօդուածով կաւարտեմ, կարելի է որ ոմանք ինձանից
մնում են, որ այս տեղ եւս դեղագիրներ պիտի նշանակեմ
հիւանդութեանց առաջն առնելու նպատակաւ, սակայն այս
մասին միայն այս մէկ պատուէքս ունիմ տալու, որն որ խղ-
ճահար ճշդութեամբ պէտք է պահել, այսինքն՝ թէ տղա-
յոց բնաւ դեղ չտալ ընդունայն տեղը: Արդէն վերագոյնն ա-
րած դատողութիւններս թէ կանանց բուժական ջրբուն և
թէ դեղադործաց դարմաններուն տեղը կարող են բռնիլ, որ-
պէս զի փոխանակ բժշկութեան՝ հիւանդութեանց տեղի չը-
տաս: Արբ տղայք փաքը ինչ անհանդատութիւն անդամ ըլ-
զան, մատտկարարել և բժիշկ կանչել չէ հարկաւոր, մանա-
ւանդ իր բժիշկը գործի տէր մարդ է ու շտապելով միմիայն
դեղի շէշերով պատուհաններդ և լեղիով տղայիդ փաքը լք-
ջրնելու պէտք չդայ: Աւելի լու է բնութեան՝ քան թէ
անխոհեմ բժշկի յանձնել տղայոց բժշկութիւնը: Մի այսպի-
սի բժիշկ չկարծէ, թէ որ և է հիւանդութեանց համար տղայք
միմիայն պահեցողութեամբ կարող են բժշկուիլ. եւս կարծում
եմ, թէ մանկանց փափուկ կալմուածքը այնպիսի խտու-
թեանց բնաւ չեն կարող գիմանալ: Ըստ իս, եթէ սակաւ ինչ

կարմիր մէկնի (խաշխաշ) մաքուր ջուր տառ տղային , նրան հանդարտ և մոխը հրաժարած պահելով խոխն իրա անհանգըստութեանց դարման կզտնէ , որ և եթէ զօրաւոր զեղերով բժշկել կամենաս , ծանր հիւանդութեան կելխուլին . սակայն եթէ այս անոյշ հոգածութեամբ փոխանակ կատարելու հիւանդութիւնը կզօրանայ , այն ժամանակը խոհեմ և ուշխմամիտ բժշկի խորհրդին դիմէ :

24.) Ինչ որ մարմնոյն և առողջութեան վերաբերում է , քրայրի և առաճներս մի քանի հեշտ կանոնաց վրայ են կայունում : Սրանք են , մաքուր և բացօդ կրթութիւն , քուն , պարզ կերակուր մատակարարելը , ոչ դինի և ոչ ոգելից բմպելիք և հազիւ ուրեմն կամ բնաւ դեղ չտալ : Տղայն շատ տաք և նեղ հագուստով չպահել և ոտքը ցրտի և ջրի վարժեցնել :

ՄԵՏՔ.

25.) Երբ որ պատանեկին մարմնոյն և կազմուածոյն զօրութիւնը ջամբելու մասին այս զգուշութիւններն արի , որպէս զի մարմինը մտաց հրամանին միշտ հնազանդի , մնում է քիչ մի այլ կարեւոր գործ կատարել . այս է՝ նրա միտքը ուղղել , որ ամէն ժամանակ կարողանայ միմիայն իր բանական սեռին ազնուութեան և մեծութեան վայել բաների հասնել :

26.) Եթէ ճառիս սկզբումն ասածս ստոյգ է , ինչպէս որ կարծում եմ , այսինքն՝ եթէ մարդկանց սովորութեանց և կարողութեանց մէջ նշանաւոր դանտղանութիւնք կան , մանաւանդ երբ իրանց դատաւարակութեան արդիւնքն են այս բաներս , այն ժամանակ իրաւունք ունիմ եզրակացնել , որ մեծամեծ հոգս տանիլ պէտք է աղայոց միտքը մշակելու և վաղօրէն տալու նրանց այն կրթութիւնը , որ յետոյ իրանց կենաց վերայ զգալի ներգործութիւն պիտի գործէ . վասն զի նրանց բարի կամ չար գործելոյն համեմատ զովեստ կամ պարտաւ պիտի կրեն և երբ մի անձարակութիւն անեն : այս բնդհանուր վճիռը , թէ այսպէս դատաւարակեալ են , պիտի արձակին նրանց դէմ :

27.) Արովհեակ մարմնոյ ուժը չարքաշութեանց դիմանա-

լու մի նիւթական կարողութիւն է, այսպիսի է նաեւ մտաց
գորութիւնը ըստ բարոյականին և ամէն առաքինութեան և
արժանաւորութեան իսկ և իսկ սկզբունքը և հիմունքը կա-
յանում են այս բանի վրայ, թէ մարդս կարող է իր ցան-
կութիւնները զսպել, իր յատուկ յօժարութիւնները նուա-
ճել և սոսկապէս հետեւել այն բաներին, որոնք բանականու-
թիւնը օրինաւոր և հաւանելի է դտանում, թէպէտեւ նրա
իղձը ներհակ կողմն է հակուում:

28.) Ահա այս վրիպակս մեծադոյնն և երեւելն է արդի
դատարարական մէջ. վասն զի յարմար ժամանակին վե-
րադոյն ասած զգուշութիւնները զանց առնելով՝ պատանե-
կաց միտքը մանկութենից և վարժութենից անկախ և բանա-
կանութեան դէմ ապստամբ թողնում են, երբ որ նրանց
միտքը քանի որ մատղաշ է կարի հեշտիւ կարելի է թերել:
Բնութեան իմաստուն անօրէնութեամբ մարք իրանց զաւակին
յորդորուած են սիրելու, սակայն եթէ սոյն բնական սիրոյն
բանականութիւնը սահման չդնէ, թերեւս նոյն սէրը մոլի
գորովանք կդառնայ. մարք սիրում են իրանց փոքրիկ զա-
ւակունքը և այս նրանց պարտքն է, բայց շատ անգամ
զգուում են նաեւ նրանց պակասութիւնները և ահա այն ժա-
մանակ նրանք մեղանջում են: Ամենեւին չեն կամենում հա-
կառակիլ նրանց, թոյլ են տալի, որ ամէն բանի մէջ իրանց
կամքը կատարեն. նրանց խօսքը երկու չեն անում և տեսնե-
լով որ մանկութեան հասակի մէջ մանկունք մեծ մոլու-
թեան մէջ չեն կարող ընկնիլ, կարծում են, թէ անգիտս են
նրանց անկարգութիւնքը, նա մանաւանդ հրճուում են, զի-
տեւով նրանց չարաճճիկ խաղերը. և այս անպիթ և գո-
րովալիւր ծնողաց, որոնք աչքները խփում են ստահակութեանց
և մանր մունր խաղերի համար, անմեղ բաներ են ատելով,
լաւ պատասխան է տալի Սողոմն (Ս. յո), ասում է, պղտիկ խա-
ղեր են սրանք, սակայն սովորութիւնը մի մեծ բան է:

29.) Բնականապէս սիրատուն մի մանկիկ վարժուում է խը-
փել, բղաւել, ճչել, հրամայել և իբրեւ բռնաւոր պահանջել:
Իսկ ծնողք յառաջագոյն նրա հոգք և երես տալով բնութեան
սկզբունքը խանգարում են տգիտաբար և հուսկ յետոյ վար-

մանում են նրանից ծագած վատ հետեւանց վրայ, նրա արդասիքը ճաշակելով՝ մինչ դեռ իրանք թուեաւորել են նրա աղբիւրը. վասն զի երբ իրանց զաւակունքը աճում են վատ բարքով, ի հարկ է մեծանալուց յետոյ այլ ևս չեն սանձահարուում և ծնողք տուածուան պէս նրանց իբրեւ խաղալիք անկարող լինելով գործածելու, իսկոյն գանդատ և արտունջ են անում և բնութիւնը ամբաստանում են, որ իրանց տղայքը անուղղելի և անտանելի է շէնած: Այն ժամանակ հալուում և մաշուում են, որ կամակոր են դառել և տաղնապում են նրանց վատթար բնաւորութիւնը տեսնելով, որոնց սերմն իրանք են անկել և մշակել նրանց սրտումը և մարմնումը: Ահա նոյն ժամանակն միայն, բայց շատ ուշ և ի գուր ճիգ են թափում խղելու իրանց ձեռամբ սերմանած հունդերը. վասն զի նրանց արմատը խոր լիջնելով՝ անհնարին է լինում կորզել: Երբ որ նա՝ որ մանկական շրթեր հագած ժամանակը կամքը կատարելու սովորել է, ինչո՞ւ պիտի դարմանաւք, եթէ փափաքում է նոյն կամքը կատարել և միշտ առաջ քշել, երբ մարդու շրթեր է հագնում. ընդհակառակըն քանի մարդս ձե և կերպարանք է առնում, նոյնքան իրա աճումը նրա թերութիւնները երեւան է հանում: Ուստի սակաւաթիւ են այն ծնողքը, որոնք այս ճշմարտութեան դէմ կոյր ձեւանան և այնքան անզգայ լինին, որ հասկանում չլինին իրանց չափէ դուրս ներողամտութեան չար հետեւանքը: Պատանեակը մի ժամանակ խնամակալի հրամանին կարօտ էր խօսելու կամ քայլելու համար, ընդուն բացուելուց յետոյ հօր և մօր իշխանութեան ներքեւ մտաւ և այն ժամանակ անհոգ եղան նրանք և ի՞նչու այժմ երբ որ մեծացաւ նա և խելք և ուժ ստացաւ, ի՞նչու այժմ յանկարծ կամք են անում նրան կապել, կաշխանդել: Ինչո՞ւ համար եօթը, տասն և չորս կամ քսան տարեկան եղած ժամանակը կորուսանէ՞ կա մի արտօնութիւն և ազատութիւն, որոնք հօր ներողամտութիւնը մինչև այն ժամանակ շնորհել էր նրան, այն փորձը նաև շան և ձիու կամ որ և է անասունի վրայ փորձէ և տես որ իրանց պզտիկութեան ժամանակ ուսած վատ և յամու սաահակութիւններից կարող կլինին հրաժարել, երբ

մեծ տարիքի հասել են և հաստացել . թէպէտև այն անբան կենդանիք ոչ այնքան կամակոր ու հպարտ և ոչ այնքան յօժաբ են իրանք իրանց ու այլոց տէր դառնալու , որքան բանահան մարդս :

30.) Ընդհանրապէս բաւական խոհականութիւն ունինք անասուն կենդանիները ժամանակին մարդիլու , որպէս զի մեր ծառայութեան օգտակար և շահաւոր դործիքներ անենք , սակայն այս մասին միայն մեր սեպհական սերունդին վրայ դանդաղ ենք ու անխափ . և նրանց վատ , անխոհեմ ու անպիտան աղայք շինելուց յետոյ , յիմարաբար յոյս ենք դնում , որ վերջը բարի մարդիկ կարող են լինիլ : վասն զի թէ որ լաւ համարում ես որ ներուի զաւակիդ խաղող , շաքարած շոր իր խելքի փշած ժամանակ ուտելու և խմելու և սրանով սրտածառ ես դառնում խեղճ մանկիկիդ ողիկ ողիկ դալուն և արիւնք երեսին թափելուն , ինչո՞ւ համար ուրեմն , հարցնում եմ քեզ , զո՞հ չես անում նաև նրա տենչը , երբ որ մեծանում է և չես թողում , որ գինարբութեամբ և կիսամոլութեամբ ևս պարտալի . չափահաս անձի համար այսպիսի փափաք այնքան օրինաւոր կարելի է համարուիլ , որչափ որ մանկութեան հասակումը պտուղի և մրդի համար ունեցած աստորժակը : Տենչ և իղճ ունենալը , երբ մարդուս այլեւայլ հասակի և յօժարութեանց յարմար անցրած է , պարտաւելի չէ ըստ ինքեան , այլ միայն բանականութեան լուծի և կանոնաց անհպատակութիւնն է դատապարտելի . վասն զի զանազանութիւնն աստորժակի և ցանկութիւն ունենալու կամ չունենալու վրայ չէ կայանում , այլ նրանց վրայ իշխելու և հանդուրժելու վրայ : Նա՞ որ վարժուել է ի մանկութենէ իր կամքն այլոց մտաց ծառայեցնել , հազիւ հազ բուն բանականութեան ձայնին ականջ կարող կլինի դնել , երբ իր ինքնիշխանութիւնը վարելու հասակին մէջ մտել է և լիցչալիս անձն կարեն դառնալ այսպիսի մարդիկ , դժուարին չէ դուշակել :

31.) Այն մարդիկը , որ իրանց զաւակաց կրթութեան համար մի մեծ ջանք են տանում և ահա նրանք մանաւանդ այս անդգալութեանց մէջ են ընկնում , իսկ եթէ մի անգամ մեր աչքերը շրջեցնենք մանկանց ընդհանուր խնամածութեան

վրայ, իրաւունք պիտի ունենանք զարմանալու, թէ ինչպէս առաքինութեան հետքը դարձեալ մնայել է մեզ պատող բարուց և վարուց մեծ ապականութեան մէջ. ցոյց տուր ինձ մի մոլութիւն, որ ծնողք և խնամակալք տղայոց ներում չըլնին և այն ինչ նրանց միտքը բացուում է, իրանք նրա մէջ մոլութեան սերմերը ցանում չըլնին. ոչ միայն իրանց վարմունքով և օրինակով, որոնք բաւական մեծ քաջալերութիւններ են մոլութեանց յառաջադիմութեան համար, այլ նաև պնդում եմ, որ նոյն իսկ իրանք են նրանց ակախից կանոնաւոր դաստառք և իրանք են առաքինութեան ճամփից մոլութեցնողքը: Տղայն այն ինչ ոտքի վրայ է կանգնում և ահա նրան բռնութեան, վրիժու և անգթութեան դասեր են ուսուցանում: Այս խօսքը տաւր ինձ ձեռքդ, որ նրան ծեծեմ, ամէն օր լսում է մի մանկիկ և այս բանի տեղ չի դնում. վասն զի նրանց ձեռքը վնասելու չունին կարողութիւն և զօրութիւն. բայց ես հարցնում եմ, մի՞թէ այս անմեղ կարծուած գործողութիւնը մանկիկի միտքը չի ապականում. մի՞թէ սոյն ճամփով բռնահարութիւն, բռնասիրութիւն չեն սովորում: Եթէ մանկութենից մի երկրորդի ձեռամբ ուրիշները ծեծելու և վնասելու վարժուի և թըշուառութիւն և պատուհաս հասցնելով այլոց գլին ուրախանայ, մի՞թէ այդ ընթացքով պատրաստում չես նրան, որ երբ մեծանայ և զգայ, թերեւս չարագոյն խորհրդով ուրիշներին խփէ և մինչև անդամ սպանէ: Մեր մարմնոյն շրթերը, որ համեստութեան, ասք մնալու և պատասպարելու համար են, ծնողաց յիմարութեամբ կամ մոլութենից մանկանց համար ուրիշ նպատակաւ են գործածում, որոնք մի տեսակ սնափառութեան և նախանձու առարկաներ են դառել նրանց վրայ: Տեսնում եմ ես, որ մի մանկիկը էրումում, խորովում է, որ նոր հաղուստ ձեռք ձգէ, ոչ թէ կարօտութիւն ունենալու համար, այլ միայն դեղեցիկութեան համար. իսկ եթէ մի փոքրիկ օրիորդ նոր շրթերով կապուի և զուքուի, նրա մայրը խփոյն, իմ փոքրիկ թաղուհիս, իմ անուշիկ դժխուհիս, ասելով նրան, մի՞թէ իր աղջկան անապարծութիւն չի սորվեցնում: Այսպէս մատղաշ մանկոին դեռ հաղուստ հագնե-

լու չվարժած՝ իրան հագուստներին վրայ պարծենալ է սովորում։ Ուստի ինչպէս նոյն անախառնութիւնը չշարունակէ միշտ դերձակին մօտ շորերու արտաքին շքեղութեան վրայ, քանի որ ի վաղուց ծնողք այնպէս սովորեցրել են նրանց։

Ստեղ և պատրուակել, որ չէ շատ տարբեր ստելից, մանր աղայոց իբրև մի գովելի բան սորվեցնում են ու կեղծուպատիր բաների են յորդորում, երբ որ ծնողաց կամ խնամամակալաց թերութիւնը խնայելու առիթ հանդիպի. ուստի երբ մի աղայ տեսնում է, որ ճշմարտութիւնը ծածկել հնարաւոր է իր ծնողաց օգտին համար, ո՞ր կհամարձակի արդեօք յուսալ, որ նոյն արտօնութիւնն այն աղայն վերջը իր օգտի համար ևս չպիտի դորժածէ։

Իսկ ստորին դասուց մարդիկ իրանց թոշակին սղութենից չեն կարող աղայոց անժուժկալութիւնը քաջալերել ու ճամփից դուրս դալ կերուխումի վարժեցնելով. բայց երբ յանկարծ երանց տանը ուտելիք կամ խմելիք մի քիչ առատօրէն դանուխ, խիոյն երևում է նրանց դէշ հանգամանքը, այսինքն՝ թէ նրանց զիննմոլութենից և որկրամոլութենից ազատ մնալը չէ ժուժկալութենից, այլ չքաւորութենից. և սակայն, թող միանգամ ևս հեշտագոյն վիճակի տէր եղողների տունը մշտնէնք, պիտի տեսնենք, որ կերուխումը նրանց կենաց երջանկագոյն դործն է և եթէ իրանց զաւակունքը նոյն երջանկութենից անբաժին մնան, կարծում են, թէ թշուառ են։ Երբ որ իրանց փորը արդէն մինչև որկորը լիքն է, համեմունք և ազդի ազդի արուեստական դրդուիչ կերակուրներ հնարել են տալիս, որպէս զև քմաց սրութիւն բերեն. իսկ իրանց որովայնի ամեն խորշերը սնդապլնդ լցնելուց յետոյ վաստում են, որ չհիւանդանան և մարսողութենից օգնուելու պատրուակաւ՝ զինու բաժակներին են դիմում, թէ և աւելի բորբոքում են ներսի կողմը։

Եթէ ծնողք մանկիկը մի փոքր անհանդիստ տեսնեն, խիոյն իրանց առաջին հարցմունքն այս կլինի. «Իմ աչքիս լոյս տղաս, ինչ ես ուզում ուտիլ, ինչ խմելիք տամ քեզ աս»։ Այսպէս են պահանջում ծնողք, որ տղան ուտէ և խմէ և ամէն ժամանակ նրա համար տունը տալնուվրայ լի-

նի • հնար են հնարում , որ հեշտալի և անուշահամ մի բան մատակարարեն , որ հիւանդի ակտորժակը բայ լինի , սակայն այսպիսիք անդէտ են , որ բնութիւնն իմաստութեամբ տնօրինել է , որ հիւանդութեանց սկզբից մարդս ակտորժակից կրտօրի , որպէս զի նոյն հիւանդութիւնը տատակայնելու պատճառ չլինի • վասն զի մի անհանդիստ մարմին անունդից ազատ մնալով՝ մարտդութեան սովորական պաշտօնը հեշտութեամբ կկատարէ և ներքին ազգեցութիւնները կմաքրէ :

Կան նաև տղայք , որ թէև մի կողմով բարեբաղդ են , որ իրանց ծնողաց խոհական հոգածութեամբ շատակերութենից պահպանուում են և ժուժկալ և պարզ կերակուրներով են կերակրուում , սակայն դարձեալ հազիւ հազ կարող են լինում նոյն տարախոխիկ սովորութենից պատսպարուել , որն որ նրանց միտքը թուեաւորում է : Արչալի որ խոհականութեամբ և խնամածութեամբ նրանց մարմնական առողջութիւնը կազդուրուի , այսու ամենայնիւ հեշտասիրութեան մասին նրանց ականջը հասած դասերն անշուշտ նրանց իղձը պիտի շարժեն և զրգռեն : Արովհետև ամէն տեղ կերուխումը դովելի բան է համարուած և այս դովեստն մի ազդու և յաջող զրգռիչ է դառել բնական ակտորժակաց համար , որ մեծածախ և փարթամ հացկերութի համար սէր կապեն : Ամէնքը , մինչև մութեանց թշնամիք անդամ ընտիր ուտեստը դեղեցիկացրել են անունով և այսուհետև արհամարուած բանականութիւնն ինչպէս պիտի համարձակի ուղքի վրայ կանգնել , վեր կենալ և բողբջել հասարակաց վիպութեան դէմ և միթէ յուսալի է , որ միտ դրուի նրան , երբ որ աղաղակէ և ասէ , թէ այդ ուրիշ բան չէ , բայց եթէ զեղխութիւն , շռայլութիւն , որն որ ընդհանրապէս մինչև ացնուականները սխել են յարգել և ի դործ դնել :

Այս շատակերութիւնը այնպիսի արմատացած բնութիւն է դառել այստեղ և այնքան իրան պաշտօնակիցներ է ճարել , որ հաւանական է առաքինութեան անունն անդամ ստանայ • եւ չեմ իմանում եթէ յիմարութիւն կամ աշխարհային անդիտութիւն չի համարուիլ սրա դէմ բերան բանալի և դանդառելը : Կարելի է , որ այս մի քանի դիտողութիւններս անդամ

իրբւ երգիծանք առնում են , եթէ չյիշեմ , որ իմ նպատակս ծնողաց հսկողութիւնը շարժել և ուղղել է տղայոց դաստիարակութեան մասին . միմիայն իմացնելով նրանց , թէ ի՞նչպէս չորս կողմից պաշարուած են , ոչ միայն դարաններով , այլ և մօլութեան քարուններով , որ թերևս նոյն իսկ իրանց ապահով վարդապետ կարծած դաստիարակներն են :

Փափաք չէ ինձ խօսիլ սրանից աւելի այս նիւթիս վրայ և նկարագրել , թէ ի՞նչպէս ոմանք ասնջուում և տաղնապում են , որ իրանց զաւակը ապականեն և նրա մօլըրելու միջոցները կրկնապատկեն , սակայն այս կրկին անդամ կապտուիրեմ ծնողաց , որ լաւ քննեն և հասկանան , թէ քանի՞ քանի՞ անկարգութիւններ կուսանին իրանց զաւակներն և ի՞նչպէս իրանց անհրաժեշտ պարտքն է նրանց դաստիարակութեան եղանակը շիտկել և բարեկարգել իմաստութեամբ :

Շարունակուելու է :

Մատթէոս Մամուրեան

ՄՕՀԱՄՄԵՅՔ

ԵՒ

ԻՍԼԱՄԻ ԾՆՈՒՆԴՐ

Շարունակութիւն և վերջ(*)

Իսլամի բոլոր առաջին դարը կառուով անց կացաւ , այս երկու հաւատակ միմեանց ժողովի մէջ . մի կողմից , հաւատարիմ ՄօհադՂինները և Անդարները , միւս կողմից անհաւատները , որոնց զլուին էր Օմէյյադեան ազգն կամ Արու—Սուֆիանը , Անկեղծ Մոհամմէդականները իրանց բոլոր զօրութիւնը ունէին Օմարի մէջ . բայց սրան սպանելուց յետոյ , այսինքն՝ տաան երկու տարի Մոհամմէդի մահից յետոյ , հակառակների ժողովը յաղթող հանդիպացաւ Օթմանի ընտրութեամբ , որ Մոհամմէդի անհաշտ թշնամու Արու—Սուֆիանի հօրեղբոր որդին էր . Օթմանի բոլոր ամիրապետութիւնը ընդդիմակալութիւն դառաւ մարգարէի բարեկամների ընդդէմ , որոնք գործերից հեռացած էին և սաստիկ հալածմանքի մէջ , Այնուհետև նրանք չկարացին երբէք վերստին ըն-

տանալ իշխանութիւնը : Գաւառները չէին կարող համբերել, որ Մոհաղջիրների և Անդարների տակաւաթիւ աղնուաղնութիւնը Մէկքումը և Մէտինումը հաւաքուած յանդիմութեամբ իւր ձեռքը ձգէր միայն ամիրապետի ընտրութեան իրաւունքը : Ալին, Խալափ առաջին աւանդութեան ճշմարիտ փոխանորդը էլաւ բոլոր իւր կեանքում մի թոյլ մարդ և նրա ընտրութիւնը չընդունուեցաւ երբէք ստուգիւ գաւառներումը : Ամենայն կողմից ձեռը ձգում էին գէպի Օմիադեան աղղը, որ պահպանում էր միշտ Ասորի սովորութիւնները և օգուտները : Ապա ուրեմն Օմիադեանների ուղղափառութիւնը էլաւ միշտ խիստ կասկածելի : Նրանք խնում էին զինի, կապարում էին կռապաշտութեան ծէսերը և արհամարհում էին մարդարէի աւանդութիւնը, Մոհամէդականների բարքը և Մոհամէդի ընկերների մաքուր բնաւորութիւնը : Ուստի այն ահեղ անեղբարանը, որ երևում է Հիճրէթի առաջին դարումը, ողջոյն այս դարը պարապած է ջնջել առաջին Մոհամէդականներին, Խալափ ճշմարիտ հայերին : Ալին՝ սրբաշնագոյն մարդը, մարդարէի որդեգիրը, որին Մոհամէդը հրատարակեց իւր փոխանորդ, անողորմաբար սպանուեցաւ : Հոսէինը և Հասանը, նրա որդիքը, որոնց Մոհամէդը բռնում էր ծնդանց վրայ և տաչալում էր, սպանուեցան : Իրն Զօրէիրը, Մոհաղջիրների անդրանիկը, որ առաջին կերակրի տեղ ընդունեց Աստուծոյ առաքելի թուքը, սպանուեցաւ : Առաջին հաւատացեալները քեարի չորս կողմով կուչ կկած՝ շարունակում են այնտեղ գեռ Արաբացոյց կեանքը, օրը անց կացնելով դրոյց անկով սրահումը և թաբօր տալով սևաւ քարի չորս կողմովը, բայց նրանք դառն ամենկին անդօր . և Օմէադեանք յարգում են նրանց մինչև այն օրը միայն, երբ որ իրանք այնքան դօրանում են, որ կարողանում են նեղացնել նրանց իրանց տաճարի մէջ : Օտարտի վայթակղութիւն էլաւ Մէկքի այն վերջին պաշարումը, երբ որ Ասորի Մոհամէդականները կրակ սուեցին Քեարի նաւերը և կործանեցին նրան իրանց բաղխարի քարերով : Ասում են, թէ ինչ ժամանակ որ առաջին քարը ձգեցին սրբազան տան ընդդէմ, աստիկ որոտունք լսուեցան, Ասորեստանի ղինուորները դողացին :—Առաջ գնացէք, ասաց նրանց առաջնորդը, եւ ճանաչում եմ այս երկրի կլիմայն, մրրիկները յաճախ են այստեղ տարուս այս եղանակումը : Այն ժամանակ նա ինքը բռնեց բաղխարի չուանները, սկսաւ բանայնել :

Այս ամէնից դուրս է դալի յետագայ հետեանքը, թէ Մոհամէդական շարժողութիւնը յառաջ եկաւ դրեթէ առանց երկիւղած հաւատոյ, թէ բացի տակաւաթիւ նախկին հաւատացեալներից, Մոհամէդը արդեամբ չատ քիչ մարդիկ համոզեց Արաբստանումը և թէ նրան չյաջողեցաւ երբէք յաղթել Օմէադեանց հակառակութեանը : Այս այն միտաւնութիւնն է, որ ճնշուած լինելով առաջ առաջ Յմարի դօրու-

Թեևից, յաղթող է հանդիսանում. վերջապէս այս հակառակորդի մահից յետոյ ստիպում է ընտրել Օսմանին. այս այն միաբանութիւնն է, որ դէմ է դնում Ալիուն մի անյաղթելի հակառակութիւն և աւարտում է զոհելով նրան իւր առեւտրութիւնը. այս այն միաբանութիւնն է, վերջապէս, որ ընդունում է յաղթական սրակը Օմէյյադեանց բարձրանալով և կոտորում է մինչի Քեաբը լամէնը ինչ որ մնացել էր սուալին և ընտիր ազգից: Ուստի և այն անորոշութիւնը, որի մէջ ծփում են մինչևի ԺԲ. դարը Մոհամմէտական հաւատոյ ամէն վարդապետութիւնները, ուստի այն համարձակ փոխադրութիւնը, որ քարոզում է անդարձ մտաց անասման իրաւունքները, ուստի այն անթիւ աղանդները, որոնք յիշեցնում էին կատարեալ անհաւատութեան, որք են Karmathes, Fatimites, Ismalliens, Dualistes, Druses, Haschischins, Hermānites, Zendiks: այն դադանի երկմիտ աղանդներն, որոնք մոլեկրոնութիւնը խառնում էին անհաւատութեան հետ, յանդիմութիւնը կրօնական Նիթուլիադի հետ. աղստ մտածողի համարձակութիւնը նորընծայի աւելորդապաշտութեան հետ: ԺԲ. դարումը միայն իսլամը յաղթական հանդիսացաւ ամէն հակառակորդների վրայ: Այս թուականից յետոյ, ոչ մի երկբացութիւն յառաջ չէ եկել, ոչ մի բողոք չէ բարձրացել և ոչ երբեք զուցէ իսլամը այնպէս զօրաւոր չէ ելած՝ ինչպէս մեր օրերումը: Հաւատը ժամանակի դորձ է և կրօնական շինուածներէ չաղախը քանի որ հնանում է, այնքան անդանում:

Ես երկար խօսեցայ իսլամի բնական տկարութեան վրայ, ճշմարտութիւնը կազանջէ ասել, թէ ոչինչ չի դիմանալ այն փորձին, որի տակը մենք կարող ենք ձգել նրան: Ո՞ր մարդաբն կոխմանց կրթական ընդդէմ, կթէ կրթական հալածում է նրան մինչև անգամ քնարանի մէջ:

Բազմաւոր են նրանք, որոնց ծածկում է դադանի խորհուրդը և որոնք պատերազմում են կրթական ընդդէմ ամալի քամակին կանգնած:

Իսլամի հիմնադրի գործերի մէջ աշխարհային բաները հաղորդելուց յետոյ, ևս պիտի ցուցանեմ այժմ, թէ ինչո՞ւ էր քոյս գործը սուրբ և օրինաւոր, այսինքն՝ թէ ինչո՞ւ էր նա յարմարուում մարդկային բնութեան ամենախորին ազդեցութիւններին և մասնաւորաբար Արաբստանի պիտոյքներին է. դարումը. իսլամը երևում էր մինչև հիմայ պատմութեան մէջ, ինչպէս մի սկզբնական փորձ և սուանց նախընթացի: Այս էր զրեթէ մի ձև հարկադրեալ յանդիման կացուցանել Մոհամմէդը իբրև քաղաքականութեան, միաստուածութեան և նաև Արաբացուց զբաղանդութեան հիմնադիր: Շատ հետի լինելով սկսել Մոհամմէդից, կարելի է ասել, որ Արաբացուց հանձարը դատաւ նրա մէջ իւր վերջաբանութիւնը: Ես չգիտեմ, թէ կան արդեօք քաղաքականութեան բոլոր պատմութեան մէջ մի պատկեր առաւել շնորհալի, անաւել սիրելի, առաւել կենդանի քան թէ Արաբացուց կեանքի պատկերը իսլամից ա-

առջ, այն կեանքի, որ երևում է մեզ Մօպլակաթի և մանաւանդ Անթարի զարմանալի օրինակի մէջ մարդու անսահման ազատութիւն, օրինաց և իշխանութեան կատարեալ բացակայութիւն, պատուի բարձր գլացողութիւն, կեանք վանաքնակ և ասպետական, գեղեցիկ դուարձախօսութիւն, դուարթութիւն, խորամանկութիւն, բանաստեղծութիւն թեթեւ և անեղանդն և սիրոյ նրբութիւն : Արաբացւոց կեանքի այս գեղեցկութիւնը վերջանում է որոշակի խաւի գալով : Վերջին երեւելի բանաստեղծները աներևութանում են նորածին կրօնին ամենասատիկ ընդդիմութիւն անելոց յետոյ : Քսան տարի Մօհամմէդից յետոյ Արաբստանը նուաստացած և յետ մնաց յաղթական զաւառներից : Հարիւր տարուց յետոյ Արաբացւոց ողին կատարեալապէս ջնջուեցաւ : Պարսկաստանը յաղթական է հանդիսանում խաբչիկների դալստեամբ : Արաբստանը չբանում է յախտեան աշխարհի թատրոնից և երբ որ նրա լեզուն և կրօնը տանում են քաղաքականութիւնը Մալիկուց մինչև Մարօքը, Թամբուկուից մինչև Սամարղանդը, նա մոռացած և քշած լինելով իւր անապատների մէջ, կրկին սեանում է իւր կեանքը ինչպէս Խամայէլի ժամանակը :

Մօհամմէտը ոչ մի աստուածութեան, ոչ քաղաքականութեան և ոչ զրականութեան հիմնադիր չէ : Երևում է բազմաթիւ գործերից, որ Մօհամմէտը հետեւ է միայն իւր ժամանակի կրօնական շարժողութեան : Մի աստուածութիւնը, գերագոյն ալլահի պաշտօնը (Ալլահ թաալահ) էլ էլ է միշտ Արաբացւոց կրօնի հիմն : Ալլահեան ազդը երբեք չհասկացաւ տիեզերքի կառնալարութիւնը այլազգ, քանի՞ մի բացարձակ միապետութիւն : Նրա Աստուածականը (Tysticisme) ոչինչ յաջողութիւն չէ արել Յովբայ գրքից յետոյ : բաղմաստուածութիւնը միշտ օտար մնաց նրա համար : Բայց մի քանի աւերորդապաշտ պաճուճանքներ, որոնք զանազանում էին ցեղը ցեղից, այլալեցին Արաբացւոց մէջ Նահապետական կրօնի անարատութիւնը և առաւել կատարեալ կրօններին հանդիպելով, Արաբստանի ամէն լուսւորեալ մտքերը փափաքեցին մի լուսազոյն աստուածապաշտութիւն : Մի ազգ իւր կրօնի անյարմարութիւնը հասկանում է միայն այն ժամանակ, երբ որ կապակցութիւն ունի ուրիշ ազգի հետ և կրօնական ծագման ժամանակները հետևում են միշտ ցեղերի իրար հետ խառնութեան ժամանակներին : Զ. դարումը Արաբստանը մնալով մինչև այն ժամանակ անմատչելի՝ բացում է ամէն կողմից : Յոյնք, Պարսիկք, Ասորիք, խաբչիկք մտանում են այնտեղ միանգամայն : Ասորիք բերում են դիրը, խալիփիկք և Պարսիկք թագաւորում են այնտեղ մէկ զմէկից յետոյ : Շատ ցեղեր Յունաց կայսրներին ճանաչում էին իրանց կաշուածոց զլիսաւոր տէր և ժառանգ և ընդունում էին նրանցից կուսակալ : Արաբացւոց հին պատմութենից յայտնի է այն անցքը, որ պատահեցաւ Խորուէրթոյիս իշխան բանա-

տոեղծի հետ, որ գնաց Կոստանդնուպօլիս ապաստանարան ինդրիլու համար, սիրահարուեցաւ գաղտնի սիրով Յուստիանոսի դստեր վրայ՝ երգելով նրա զեղեցկութիւնը Արաբերէն ոտանաւորներով և մեռաւ մահաղեղով Բիւզանդիոյ Գրան ծածուկ հրամանով։ Կրօնների տարբերութիւնը պահպանում էր նոյնպէս Արաբիումը կարծիքների մի առանձին շարժողութիւն։ Բոլոր ցեղերը ընդունում էին Հրէից օրէնքը, քրիստոնեայք ունէին երեւի եկեղեցիք Հիւրայի և Ղաասանի տէրութիւններումը։ Ամէն կողմից կրօնի վրայ էին վիճում։ Մեզ համար մնացել է մի արժանի հետազոտութեան յիշատակ այս հակաճառութիւններից, Գրեթանտիոս Զեմարի Յպիսկոպոսի մէջ Հրէայ Հիւրանի ընդդէմ, Բոլոր Սեմեական աղանդների անորոշ թույլատուութիւնից և միաբանութիւնից հաստատուեցան իդէայքը մի աստուածութեան վրայ, զբախտի, յարութեան, մարգարէների և սուրբ զրոյք վրայ և կամաց կամաց ներս մտան նաև հեթանոս ցեղերի մէջ։ Քեաբան դառաւ համօրէն դաւանութիւնների տաճար։ Երբ որ Մօհամմէդը դուրս ձգեց պատկերները տաճարից, դուրս արած աստուածների մէջ կայր մի կոյս Բիւզանդացի, քաջած մի սիւնի վրայ իւր որդին ձեռքերումը բռնած։

Կրօնների այս մեծ գործը մասնուում էր դուրսից նշանաւոր բաներով, որոնք որ գուշակում էին մի մօտաւոր ելք։ Շատ մարդիկ տնքաւական լինելով՝ հին դաւանութիւնով սկսան ճանապարհորդութիւն առնել ուրիշ տեղի ըստ կրօն դաւանելու, փորձելու կարգով դանադան դաւանութիւնները և յոյսը կտրած հնարելու իրանց համար սեպական կրօն համեմատ իրանց բարոյական պիտոյքներին։ Ամէն կրօնական յայտնութիւնը առաջ է դնացել այսպէս մի տեսակ անհանգստութեամբ կամ սնորոյ տկնկալութեամբ, որ երևում է մի քանի ընտրեալ հողիների մէջ։ Իսլամը ունեցել է իւր Յովհաննէս Մկաիլը և իւր Սիմէօն Ժերուէին (*): Մի քանի տարի առաջ Մօհամմէդի քարոզութենից, մի օր երբ Կորէիշեանք կատարում էին իրանց կուռքերի մէկի տօնը, չորս մարդիկ ուրիշներից առաւել լուսաւորեալ քաջուեցան ժողովրդից մի կողմը և ծածուկ հազորդեցին միմեանց իրանց միտքը։ «Մեր հայրենակիցները, ասում էին նրանք մէկ զմէկին, գնում են ծուռ ճանապարհով. նրանք հեռացել են Աբրահամի կրօնից։ Ո՞վ է այս սուա աստուածութիւնը, ում որ նրանք մատաղներ են մորթում և որի չորս կողմով նրանք մեծաշուք հանդէսներ են կատարում, »։ Այս չորս անձինքն էին Վարազայ Նոֆալի որդին, Օսման Նովայի որդին, Օբէիդալլահ Զապի որդին և Զէլդ ամրի որդին։

Վարազան քաղել էր իւր յաճախ խօսակցութիւնից քրիստոնեաների

(*) Բուդհայութիւնը ևս Բուդհի ծննդեան հրաշալի նշանները տեսնելով, մի ճգնաւոր Հիմալայից գալիս Քապիլա, ընդունում է մանուկը իւր գիրկը։

և Հրէաների հետ մի գերագոյն կրթութիւն քան թէ իւր քաղաքակից-
ների վարժումը : Մի ընդհանրապէս տարածուած կարծիքի պատճա-
ռով, նա հաւատացած էր, թէ մի երկնային առաքեալ պիտի չուտով ե-
րկայ երկրի վրայ և թէ այս առաքեալը պիտի դուրս գայ Արաբացոց
աղղից, նա զիտէր Եբրայեցոց լեզուն և կարգացած էր սուրբ գիրքը :
Խելով իւր եղբոր աղջկանից Խաղջիկից, նրա մարդու առաջին երազը,
վարսդան հրատարակեց՝ թէ Արաբացոց առաքեալն է Մօհամմէդը և
յուշակեց այն հալածութիւնները, որոնք որ նա կրելու էր : Նա մեռաւ
սակաւ ժամանակից յետոյ, մի քիչ տեսնելով միայն Խալամի արշալոյսը :

Օսմանը՝ Հովաթիթի որդին, սկսաւ հետի աշխարհներ ման գալ, հարց-
նելով ամենից, որոնցից որ յոյս ունէր լուսաւորուել : Քրիստոնէական
կրօնները չարժեքին նրա սիրտը Յիսուսի Քրիստոսի հաւատի համար :
Նա գնաց Կոստանդնուպօլսի Կայսեր դուռը, ուր և ընկալաւ մկրտու-
թիւնը :

Օբէկդալլահը՝ Ջահսիի որդին անպտուղ ջանքից յետոյ հասանել Աբ-
րահամի կրօնին, մնաց երկրայութեան և տարակուսութեան մէջ, մինչև
այն րոպէն, երբ Մօհամմէդը սկսաւ իւր քարոզութիւնը : Նա կարծեց
նախ խոտտովանել Խալամը ճշմարիտ կրօն, բայց չուտով հրաժարուե-
ցաւ, իւր անձը սահմանաբար նուիրելով քրիստոնէական կրօնին :

Խակ Զէիդը՝ Ամրի որդին, գնում էր Քեարը և աղօթք էր անում Աս-
տծուն, որ լուսաւորէ նրան : Տեսնում էին նրան մէջքը տաճարի պա-
տին դէմարած՝ իւր անձը բարեպաշտ մտածութիւնների տուած, ուրտե-
ղից արթնանում էր աղաղակելով Տէր, թէ որ զիտենայի՝ թէ ի՞նչ կիր-
պով ես ուզում դու երկրպագութիւն տալ քեզ և պաշտել, ես կհաղան
դուէի քո կամքին, բայց չզիտեմ : Ապա տարածուում էր՝ երեսը գեանին
քսելով : Չընդունելով ոչ Հրէից և ոչ քրիստոնէից կարծիքները, Զէիդը հը-
նարեց իւր համար մի առանձին կրօն, ջանք անելով նմանել իւր կարծեցած
Աբրահամի հաւատին : Նա պաշտում էր Աստուծոյ միութիւնը, յարձա-
կուում էր հրապարակով սուտ աստուածների վրայ, ասնաբանում էր
ազդու խօսքերով սնապաշտ սովորութիւնների ընդդէմ : Հալածուած իւր
քաղաքակիցների ձեռքից, նա փախաւ գնաց դէպի Միջագետ և Ասո-
րեստան, խորհուրդ հարցնելով ամէն տեղ կրօնական ուսմունքներին
անձնատուր էլած մարդկանց՝ յուսալով գտնել վերստին նահապետական
կրօնը : Մի ուսեալ կրօնաւոր քրիստոնէայ, որի հետ բարեկամացել էր
նա, յայտնեց նրան, թէ մի Արաբացի մարգարէ երևացել է, որ քարոզում
է Աբրահամի հաւատը Մէկքումը : Զէիդը շտապով ճանապարհ ընկաւ
և գնաց լսել առաքեալին, բայց ըմբռնուեցաւ ճանապարհում աւազակ-
ներից, տիկրուեցաւ և սպանուեցաւ :

Այսպէս ամէն կողմից յառաջագոյն զգում էին մի մեծ կրօնական նո-
րոգութիւն, ամէն կողմից ասում էին՝ թէ Արաքսոսնի ժամանակը ե-

կիւ հասել է : Մարգարէութիւնն է ձե, որ հազնում են ամէն մեծ մեծ խռովութիւնները Սեմեան արդերի մէջ և մարգարէութիւնը ոչինչ է, ճշմարիտը ասել, բայց եթէ միաստուածութեան հարկաւոր հետեանք : Նախկին ժողովուրդները համարելով միշտ իրանց անձը անմիջական յարաբերութեան մէջ Աստուածութեան հետ և նայելով ֆիզիկական և բարոյական կարգերի երեւելի և մեծամեծ դիպումներին ինչպէս վերին էակների ուղիղ գործողութեան արդիւնք, երկու կերպով միայն կարողացան հարկանալ Աստուծոյ այս ներգործութիւնը արարածների կառավարութեան մէջ, կամ աստուածային զօրութիւնը մարմնանում է մարդկային կերպարանքի տակ. զորօրինակ Հնդկի Ավաթարը, և կամ Աստուած ընտրում է ինքեան միջնորդ մի առանձնաշնորհ մահկանացու. այս է Նաբին կամ Սեմեան մարգարէն և յիրաւի այնչափ հեռաւորութիւն կայ Աստուծոյ մինչև մարդը Սեմեան մարդապետութեան մէջ, որ մինը միւսի հետ հաղորդակցութիւն կարող չէ ունենալ, բայց եթէ թարգմանի ձեռով : Ասել թէ Արարատանը սկսել էր մտանել մեծամեծ գործերի թուականի մէջ, կնշանակէ ուրեմն, թէ նա սկսել էր ունենալ իւր համար մարգարէ ինչպէս ուրիշ Սեմեան արդերը : Հաստ մարդիկ տեսնելով ժամանակի հասունութիւնը՝ կարծեցին կամ ուղեցին լինիլ գուշակալ մարգարէ : Մօհամէդը մեծանում էր այս շարժողութեան մէջ : Նրա ճանապարհորդութիւնները Ասորեստան, նրա յարաբերութիւնները քրիստոնեայ արեղաների հետ և զուցէ նրա հօրեգործ վարդի անձնական ներդրութիւնը, որ այնչափ վարժ էր հրէական և քրիստոնէական դրերի մէջ, սորվեցրին նրան այն դարի ամէն կրօնական երկբայութիւնները : Նա չգիտէր ոչ գրել և ոչ կարդալ, բայց Աստուածաշնչի պատմութիւնները մտել էին նրա գլխումը, սաստիկ ազդել էին նրան և մնալով նրա մտքումը անորոշ յիշատակների պէս, թողել էին ամէն ազատութիւնը նրա երեւակացութեանը : Յանդիմանութիւնը, որ առին Մօհամէդին Աստուածաշունչ գիրքը արարելու համար, անտեղի է բոլորովին : Մօհամէդը ընդունում էր սուրբ գիրքն այնպէս, ինչպէս տալիս էին նրան և Ղորանի պատմական մասը ոչինչ է, բայց եթէ Թաբուտի առանդութիւնների և անհաւատի աւետարանների, մանաւանդ մանկութեան աւետարանի ծնունդ : Այս աւետարանը, որ շատ վաղ թարգմանուեցաւ Արարերէն և որ պատահեցաւ միայն այս լեզուի մէջ, ստացել էր մեծ յարգ արեւելոսն հեռացած կողմերի քրիստոնեաների մէջ և համարեան թէ ջնջել էր կանոնականները : Ստացել է որ այս պատմութիւններն էին Մօհամէդի գործողութեան առաւել զօրաւոր միջոցներից մինը : Նաղիբը՝ Հարիթի որդին, սկսում էր երբեմն նախանձաւորութիւն անել նրան. նա կացել էր Պարսկաստանում և զիւտէր այս երկրի հին թողաւորների վարդապետութիւնները : Արդ որ Մօհամէդը, ժողովելով իւր մօտ լսողներին, պատմում էր նրանց նախա-

պիաների և մարդարէնների կեանքը և ամբարիշտ աղդերի վրայ կիսած աստուածային վրէժխնդրութեան օրինակները, Նաղիրը նրանից յետոյ սկսում էր ասել. «Եւսկէք այժմ ուրիշ բաներ, որոնք արժեն այն բաներին, որոնց վրայ Մօհամմէդը ձեզ հետ խօսեցաւ,» : Նա պատմում էր այնուհետեւ առաւել զարմանալի բաներ Պարսից զիւցաղնական պատմութենից, Ռուստէմ և խաքանդար հերոսների տղամարդութեան հրաշալի գործերը, յետոյ հարցնում էր. «Մօհամմէդի զրոյցները աւելի զեղեյիկ են՝ թէ իմ պատմութիւնները» : Նա քարոզում է ձեզ հին վիպասանութիւնները, որոնք ժողովել է իրանից առաւել զիտուն մարդիան բերանից, լսաց ես ինքս եմ հաւաքել իմ ճանապարհորդութեան ժամանակը և զրկ այս զրոյցները, որոնք ձեզ պատմում եմ,» :

Երկար ժամանակ խաւամից առաջ, Արաբացիք սեպհականէլ էին իրանց յատուկ ծագումը բացատրելու համար, Հրէաների և քրիստոնէականների աւանդութիւնները : Այն վիպասանութիւնը, որով Արաբացիք միաւորուում էին խմայելի հետ, շատ յարգելի էր, ինչպէս ունենող պատմական արժանաւորութիւն և հաստատող Աստուածաշնչի պատմութիւնները : Անկարելի է երկբայեւ, որ Արաբահամու, Յովբայ, Գաւթի և Սողոմոնի գրքերի համբաւները չսկսանէին Արաբացւոց մէջ Ե. դարումը : Հրէաները (գրադէտ մարդիկը) ունէին մինչեւ այն ժամանակ Ամհտեան ցեղի զիւանդ և Արաբացիք խոտտովանում էին յօժար կամօք նրանց զերազանցութիւնը հմտութեան մէջ : Հրէաների զիրքը խօսում էր Արաբացւոց վրայ, տալիս էր նրանց մի աղպարանութիւն. այս բուսական էր, որ սրանք հաւատ էին ընծայել նրան. այսպէս զրի կախարդական զօրութիւնը պարզամիտ աղբերի վրայ և սպաւորութիւնը, որով նրանք ուզում էին կապել իրանց ծագումը առաւել քաղաքավար և հմուտ աղբերի ծագման հետ : Պատմում են, թէ այն ժամանակ՝ երբ որ Մօհամմէտը սկսաւ յայտնուել, Մէկքսցիք առաքելցին պատդամաւորներ Մէտինայ խորհուրդ հարցնելու այս քաղաքի ռարբիներից, թէ ինչ կարծիք պէտք է ունենալ նոր առաքեալի վրայ : Պատգամաւորները նկարագրելով վարդապետներին Մօհամմէդը և պատմելով նրանց հրաքարոզութիւնները ասացին. «Դուք ուտեալ էք, կարդում էք գրեանք, ինչ էք կարծում այս մարդի վրայ,» : Վարդապետները պատասխան տուին. «հարցրէք նրան, ուրքեր են անցեալ դարերի այն մանուկ մարդիկը, որոնց զիպուածն է մի հրաշք. Ո՞վ է այն մարդը, որ հաւաւ երկրի սահմաններին արեւելից և արեւմտից : Ի՞նչ է հողին. թէ որ նա պատասխան կտայ այս երեք հարցմունքին և այս տեսակ՝ կնշանակէ, որ նա ճշմարիտ մարդարէ է, թէ որ ուրիշ տեսակ պատասխան կտայ կամ թէ որ չկարողանայ պատասխան տալ՝ կնշանակէ, որ նա լսաբերայ է : Մօհամմէդը լուծեց առաջին աւեղծութեամբ և օրին ննջողների հասարակած արեւելեան պատմութեան միջոցով : Երկրորդը՝ Թուրքանայի ա-

ռասպելական աշխարհակալի միջոցով, որ ոչ ով չէ, բայց միայն վիպասանական Աղէքսանդր Պսետո—կալիստենի։ Իսկ երբորդի համար, նա պատասխանեց. «Հ, գուցէ ինչ որ կարելի է պատասխանել. «հոգին է այնպիսի բան, որոյ ճանաչելը պատկանում է Աստրծուն։ Նա առել է մարդուն ժառանգել զիտութեան թոյլ մասը միայն», :

Իսլամի վարդապետական մասը յառաջ է բերում առաւել սակաւ ընտրութիւն քան թէ պատմական մասը։ Մօհամմէդը ամենեւին զուրկ էր զիւրից այս մասին։ Օտար խորհրդաւոր աստուածաբանութեան նորութիւններից (Théodicée) նա կարողացաւ միայն հիմնել մի պարզ և չափաւոր կրօն ամէն կողմից մօտ ընդհանուր կարծիքին, երկչոտ ինչպէս այն ամէնը՝ որ ծնում է մտածութեանց, նեղ լինչպէս ամէն բանը՝ որ ներգործական զգայութեան ենթակայ է։

Իսլամի հանգանակը դռնեմ Պարսկական նորութիւնների արշաւանքից առաջ, հաղիւ թէ յիշում է բնական կրօնի ամենապարզ բաները։ Ոչինչ աստուածաբանական պահանջողութիւն, ոչինչ այն գերբնական նորահնար համարձակ իմաստներից (paradoxe), ուր որ յաւետենականութեան հպասակ ազգերի երևակայութիւնը այնչափ ալյանդակութեամբ տարածում է իւր թեւերը. ոչ քահանայութիւն, ոչ երկրպագութիւն բացի աղօթքից։ Քեաբի ամէն արարողութիւնները, ուխտագնացութիւնը, մատաղները Միսայի ձորի մէջ, Արաֆատ քարի անառակութիւնը (le débordement) մանրամասնաբար կարգադրած էին Մօհամմէդից երկար ժամանակ առաջ։ Ուխտագնացութիւնը մանաւանդ շատ հին ժամանակից Արաբացոց կեանքի գլխաւոր նիւթն էր, ինչպէս Ուլմալիական խաղարկութիւնները Յունաստանի համար։ Այսպէս Մէկքի ձորը Արաբստանի միջակէտ էր դառել և չնայելով ցեղերի անհամաձայնութեանը և նախանձաւորութեանը, այն զերդաստանի վանահայրութիւնը, որ պահպանում էր Քեաբան, ընդունուած էր լուրթեամբ։ Երևելի էր այն բոլորն և որ զրբթէ թուական է համարուում Արաբացոց պատմութեան մէջ, երբ որ տաճարը կողոյծիւն փականքով։ Միտած այն ժամանակից իշխանութիւնը կապուեցաւ Քեաբայի բանալիքների ժառանգութեան հետ։ Կօրէյշեան Կօստան, հարբացնելով Ֆօղայեան Աբուգօբչանին, (բանալիքների պահպանին) գնեց նրանից բանալիքները, ասում է պատմութիւնը, մի տիկ գինով և հիմնեց այսպէս իւր ցեղի զահրեցեական իշխանութիւնը։ Այս ժամանակից սկսանում է Արաբացոց ցեղի կարգաւորութեան (organisation) մեծ շարժողութիւնը։ Մինչև այս ժամանակ համարձակուում էին միայն վրաններ կանգնեւորբազան ձորումը. Կոսսսջն ժողովեց ա՛դ Կօրէյշեներին, վերստին յինեց Քեաբան և դառաւ Մէկքայ քաղաքի ճշմարիտ հիմնադիրը։ Ամէն երեւելի սահմանադրութիւնները սկսանում են Կօսսայից։ Նաղվա կամ կենդրոնական ժողովը Մէկքումը, չիվա կամ զրօշակը, ուփաղայ կամ տուր-

քը ուխտաւորներն ծախար վճարելու համար, սիփայայ կամ ջրերի վերակացութիւնը, որ այն կողմերի զխաւոր հարկն է, նաղա կամ նահանջ օրերի յաւելումը օրացոյցի մէջ, Հիդաբայ կամ ֆեարայի րանալիքների պահպանութիւնը : Այս պաշտօնները, որոնք համառօտ երկրորդում են Արաքստանի ամէն պոլիտիքական և կրօնական օրինադրութիւնները, տուած էին անարգել կորէյներին : Այսպէս սկսած Ե. դարի կիսից Արաքստանի կենդրոնական իշխանութեան սերմը ձգած էր արդէն և կէտը, ուրտեղից որ պիտի ծագէին այս սաշխարհի կրօնական և պոլիտիքական ուղղութիւնները, նշանակուած էր յառաջագոյն : Կօստայն մէկ մոքով աւելի շատ բաներ շինեց քան թէ Մօհամմէդը : Նա մի տեսակ մարգարէ ևս համարուեցաւ :

Հաշմը Զ. դարու առաջին կիսի մէջ լրացրուց Կօստայի գործը և ընդարձակեց զարմանալի կերպով իւր ցեղի առևտրական յարաբերութիւնները. նա կարգեց երկու կարաւաններ, մինը ձմեռուան Խմանի համար, միւսն ամառուան Ասորեստանի համար : Արդէլ—Մեթալիբը Հաշիմի որդին և Մօհամմէդի պապը շարունակեց Կօրէյիանց աւանդութեան գործը, բանալով Զէմզեմի ջրհորը (*): Զէմզեմի ջրհորը մի ցամաք հովտի մէջ, ուր որ Մէկքայի հովտի պէս ժողովուրդը գնում էր միշտ, մի զխաւոր կէտ էր և հաստատում էր այն ցեղի գերադանցութիւնը, որ սեպհականել էր իրան : Այսպէս Կօրէյիան ցեղը բարձրացած էր, ինչպէս Յուդայի ցեղը Եբրայեցւոց մէջ, մինչև առանձնօշորհ ցեղի կարգը, որ սահմանուած էր իրագործել ազգի միութիւնը : Մօհամմէդն աւարտեց միայն իւր նախնեաց գործը, ոչ քաղաքավարութեան, ոչ կրօնի մէջ նա ոչինչ չստեղծեց նոր, բայց նա իրագործեց ազդողաբար իւր դարի փափաքը : Մնում է քննել, թէ ինչ հնարներ գտաւ նա մտրդկային բնութեան յաւիտենական ազդեցութեան մէջ և ինչպէս մարդկային սրտի տկարութիւններին ապաւինելով, նա կարողացաւ տալ իւր գործին այնպիսի հաստատուն հիմը, որ երբէք չէ կլած :

Անկախ կրօնի վարդապետութեան ամէն կարծիքից, կան մեր մէջը կրօնական կարօտութիւններ, որոնցից նաև անհատաւորութիւնը չէ կարողանում հեռացնել մեղ : Զարմանում են երբեմն, թէ մի կրօն կարողանում է ապրել այնչափ երկար ժամանակ նրա վարդապետութիւնների հիմը կրիտիկի ձեռով փորուելուց յետոյ, բայց իրօք կրօնը ոչ հիմնուած է և ոչ քանդուած է մտածութենից. նա ունի իւր պատճառը լինիլ մեր բնութեան ամենահարկաւոր կարօտութիւնների մէջ, որք են կարօտութիւն սիրոյ, կարօտութիւն համբերութեան, կարօտութիւն հաւատոյ : Ահա պատճառը, որ ամէն կրօնական հիմնարկութիւնների ներգործական նիւթը լինում է կինը : Քրիստոնէութիւնը հիմնադրուեցաւ,

(1) Այս աղբիւրը ըստ վիպասանութեան Արաքացւոց, բղիցցւոց Աստուած Իսմայիլի ծախար շիջուցանելու համար :

ինչպէս յայտնի է՝ կանանց ձեռքով : Իսկամը, որ ոչ է ճշդիւ սուրբ կրօն, այլ բնական, ծանրաբարոյ, ազատ, մի բառով մարդկանց կրօն, ոչինչ համեմատութիւն չունի Մաղիւնի, Թէկլի ոքանչեւի օրինակների հետ. բայց այս ցուրտ և բանական կրօնն ևս ունեցել է բաւական պատժանք աստուածապաշտ կինը կախարդելու համար : Սուտ է այն կարծիքը առ հասարակ տարածուած արևմտեան աշխարհներումը կանանց վիճակի մասին, որով մեղադրում են Իսլամը. Արաբացի կինը Մօհամմէդի ժամանակում նման չէր ամենեկին այն անդգայ կնոջ, որ բնավւում է Օսմանեան կանանոցումը : Ստոյգ է, առ հասարակ Արաբացիք ունէին վատ կարծիք կնոջ բարոյական որոյսութիւնների վրայ, պատճառն որ կնոջ բնաւորութիւնը արդարեւ հակառակ է այն անարկութեան, որ ունէին կատարեալ այր մարդու համար : Քիթաբ—էլ—Ագհանի մէջ գրած է, թէ Ժաջքորի ցեղի մի պատանի առաջնորդ, Մօջառաջժ անունով մի արչաւանքի մէջ թէմիմիթեանց ընդդէմ, յափըշտակելով մի դեռահաս աղջիկ ագնիւ գերդաստանից, նորահաս աղջկայ հօրեղբայր Կայխը՝ Ասիմի որդին, գնաց յետ ուղղել նրան Մոջամբաւոյ, խոստանալով նրան թափելու վինն : Մոջամբաւոյ գերի օրիորդի կամքին թողից մնալ նրա մօտ կամ յետ դառնալ տունը : Նորահաս աղջիկը՝ որ սիրահարուել էր իւր յափշտակողի վրայ, նրան ընտրեց առաւել քան թէ իւր ծնողաց : Կայխը յետ դարձաւ իւր տուն այնքան շուարած և բարկացած կանանց ցեղի տկարութեան վրայ սցապիսի բնորութիւն առնելու համար, որ իսկոյն հրամայեց՝ կենդանւոյն թաղել իր երկու կրտսեր աղջկերքը և երդուեց, որ նոյնպէս վարուի ամէն աղջկերանց հետ, որոնք կձնան ին ապագայ ժամանակում : Այս պարզ և օրինաւոր բնութիւնները չէին կարողանում հասկանալ սէրը, որ վառուում էր կին մարդու սրտումը : Բայց կային կանայք ինքնիշխան, որ վայելում էին իրանք իրանց կայքը, ընտրում էին իրանք իրանց համար մարդ և ունէին իրաւունք արձակել նրան, երբ որ իրանք կամենում էին : Շատերը երևել էին իրանց բանաստեղծական քանքարով և զբաղանական ճաշակով : Կին չէր գեղեցիկն էլ—Կանդան, որ վիճաբանում էր փառքով մեծ դարի առաւել անուանի բանաստեղծների ընդդէմ : Ուրիշները իրանց տանից անտութիւն էին գնում դիտուն և իմպատուն մարդկանց :

Մօհամմէդը բարձրացնելով առաւել ևս կանանց վիճակը, որոնց չըբնող գեղեցկութիւնը չարժում էր նրան այնչափ աղղու, արժանի է ընտրակալութեան : Կանանց համակրութիւնը սակաւ գործակից չէլաւ նրան միմիարեկու իւր առաքելութեան առաջին ժամանակներումն այն նախատինքներից, որ կրում էր. նրանք տեսնում էին նրան հալածուած և սիրում էին : Իսլամի առաջին դարը յառաջ է բերում ստուղի երևելի կանանց շատ բնաւորութիւններ : Օմարից և Ալիուց, այն մեծ

դարի երկու գլխաւոր աճանց յետոյ են երկու կանայքը, Ալիշան և Յաթման : Փառքի բերկրական պոսակո փայլում է Կադիշի չորս կողմով և ճշմարիտ որ փռուաւոր վկայութիւն է Մօհամմէդի համար, որ նրա աստուածային առաքելութիւնը նախ և առաջ վկայեց և ընդունեց այն կինը, որ կարող էր սամենից լաւ դիտել նրա թուրութիւնները : Երբ որ Էւր քարոզութեան սկզբում, ամբաստանեալ ստութեան մէջ և ծաղր արած՝ պատմում էր նրան իւր նեղութիւնները, նա միութարում էր նրան իւր քաղցը և քնքուշ խօսքերով, քաջալիրում էր և զօրացնում էր նրա տատանեալ հաւատը : Վտանորոյ Մօհամմէդը որոշում էր միշտ Կադիշին իւր միւս կանայքներից : Պատմում են, թէ նրա յաջորդներից մինը, նախանձաւոր այս հաստատութեան վրայ, հարցրեց նրան, թէ Աստուած հրամայել է՞ նրան մեռանալ պառաւ Կադիշին : — Ի՛նչ, պատասխանեց նա : Երբ ես աղքատ էի, նա հարստացրուց ինձ, երբ որ ուրիշները ամբաստանում ինձ տաութեան մէջ, նա հաւատաց ինձ, երբ որ անիծում էր իմ աղքը, նա մնաց ինձ հաւատարիմ քանի որ ես չարչարուում էի, այնքան առաւել սիրում էր նա ինձ : Այնուհետեւ, երբ որ նրա կանայքներից մինը կամենում էր նրա բարի շնորհք վաշել, նա սկսանում էր գովել Կադիշին : Կրօնի փորձաքարը կանանց յետոյ, են նահատակները : Հաղածուն իրաւի որ է կրօնական բերկրութիւններից առաջինը. այնչափ քաղցր է մարդոյ սրտին չարչարուել իւր հաւատի համար, որ այս հրապոյրը բաւական է երբեմն նրան, որ հաւատայ : Այս է, որ հրաշալէս համկացաւ քրիստոնէական խղճմունքը յառաջ բերելով այն հրաշալի վիպասանութիւնը, ուր որ այնչափ դարձեր կատարուեցան տանջանքի հրապուրով : Խլածը՝ թէ և մնաց օտար այս խորին զգայութիւններին, բայց հասաւ երբեմն, իւր մարտիրոսութեան պատմութիւնների մէջ գեղեցիկ հոգեբանութեան զծագրութիւններին : Ծառայն՝ Բէլալն չհանուեցաւ ոսկեղօծ վիպասանութեան սրտառուչ հերոսների միջից : Մօհամմէդականաց աչքումը ճշմարիտ նահատակները նրանք են, որոնք տնկան պատերազմելով ուղիղ հաւատի համար : Թէպէտ մտաց խառնակութիւն է այս, որ անհաճոյ է մեզ, ըստ որում զինուորի մահը ուրիշ է, նահատակները ուրիշ, բայց Մօհամմէդական բնութիւնը չընկալուել է իւր մեռելները բարձրագոյն բանաստեղծութեամբ : Գեղեցիկ և մեծ տեսարան է, ինչպէս այն թաղման հանդէսը, որ կատարուեցաւ Օհտի պատերազմից յետոյ : Թաղեցէք նըրանց առանց լուսնալու նրանց արիւնը, կոչում էր Մօհամմէդը. նրանք կերկին յարութեան օրը իրանց արիւնայից վէրքերով, որոնք կըտրեն մէկի հոտ և ես կվկայեմ, որ նրանք մեռան, ինչպէս հաւատի նահատակներ : Զխաւորների զրօշակիր Չաֆիրը, երկու ձեռները կտրած՝ բնկաւ իննսուն վէրքերով վիրաւորուած, ամենը ստացած առաջի կողմից : Մօհամմէդը տարաւ այս համբաւը նրա այրի կնոջ : Նա առնում

է իւր ծնինքրի վրայ հաստատելի մանուկ որդուն, պղտում է զլուին աջն կիրպով, որ ամէն բան իմաց է անում մօրը : Նրա երկու ձեռները կտրատուեցան, ասում է նա, բայց նրանց վախարէն Ստաուած տուեց նրան երկու զմրութեայ թևեր, որոնցով թռչում է նա սցօմ ամէն տեղ ուր որ կամենում է գրախտի հրեշտակներէ մէջ :

Գարծերը նոյնպէս կատարուել են առ հասարակ մեծ արուեստով : Համարեան թէ ամէն գարծերը յղացել են սուրբ Պօղոսի դարձիւղէս : Հալածողը դառնում է առաքեալ. զոհը հասած իւր բարկութեան ծայրագոյն աստիճանին, ընդունում է վերջին հարուածը, որ տարածում է նրբան յաղթական հնորհաց ոտի տակ : Օմարի դարձի պատմութիւնը այս մասին է կրօնական հոգեբանութեան մի անհման օրինակ : Օմարը Մօհամմէդականների առաւել սատարի թշնամին էր : Նրա անդու և կատաղի լնութիւնը չինել էր նրան հրէշ, որ երկիւղ էր ձգում հաւատացեալներին դեռես երկչոտ և թաղչող : Մէկ օր բարկութեան բողբոյս մէջ դուրս եկաւ նա հաստատ մտքով սպանել Մօհամմէդին : Նա պատահում է ճանապարհին Նօայիմին՝ իւր աղղակիւնների մէջին, որ տեսնելով նրբան աշտպէս թուրը ձեռին, հարցնում է, թէ ո՞ր է ցնում և ինչ է ուղում անել : Օմարը յայտնում է նրան իւր դիտաւորութիւնը : Կիբքը յաղթում է քեզ, ասեց Նօայիմը : Ինչո՞ւ մտածում չես առաւել տալ իրաւա քո դերդաստանի անդամներին, որոնք ուրացել են քեզից ծածուկ քո հայրերի հաւատը : Իմ դերդաստանի այդ անդամներն ուղքեր են, ասում է Օմարը : Քո քեռայր Զայիդը և քո քոյր Ֆաթիմը, պատասխանեց Նօայիմը : Օմարը թռչում է իւր քրոջ տուն : Զայիդը և Ֆաթիման լսում էին այն բողբոյսն մի աշակերտի ծածուկ վարդապետութիւնը, որ կարողում էր նրանց համար Ղարանից մին զլուսն մազադաթի վրայ դրած : Օմարի ոտի ձայնից Մօհամմէդական կրօնի վարդապետը թաք կացաւ մի առանձին մութ տեղում, Ֆաթիման սլքացրուց Ղարանի թերթը իւր շորերի տակ : — Այդ ինչ էիք սաղմոսում ցած ձայնով ասեց Օմարը : — Ոչինչ, դու սխալուեցար : — Դուք բան էիք կարդում և ես լսեցի, որ դուք որդեկիր էք դառել Մօհամմէդի աղանդին : Այս խօսքը ասեց թէ չէ, Օմարը յարձակուեցաւ իւր քեռայրի վրայ : Ֆաթիման ուղում է ծածկել նրան իւր մարմնով և երկոքեան գոչեցին : — Այն, մենք Մօհամմէդական ենք : Մենք հաւատում ենք Ստարծուն և նրա մարդարէին : Մորթէ մեզ, թէ կամենում ես : Օմարը կուրացած՝ վրայ ընկաւ և վիրաւորեց սատարի իւր քոյր Ֆաթիմին : Իւր ձեռով վիթած կնոջ արեան վրայ տեսութեանց, կատաղի պատանին հանդարտեցաւ խորին : — Յուշէք ինձ դրուածը, որ դուք կարդում էիք, ասաց նա հանդարտ ձայնով : — Ես վախում եմ, պատասխանում է Ֆաթիմէն, որ դու նրան չպատուես : Օմարը երգում է յետ դարձնել անարատ : Այն ինչ կարգաց նա առաջին տողերը, — Այս ինչ դեղիցիկ է, այս ինչ վսեմ է, ա-

դադարեց նա, ցնց տուէք ինձ ուր է մարդարէն, ես խաղոյն անձնատուր կրկնեմ նրան: Մօհամմէզը գոնուում էր այն բոլորին Սաֆայ բըլլի վրայ չինամ մի տան քառասուն աշակերտներով, որոնց մեկնում էր խը վարդապետութիւնները: Գուռը թակում են: Մօհամմէզականներից մինը մտիկ է տալիս ճեղքուածովը. — Օմարն է թուրը մօտին, ասաց նա ա՛ն ուղղով: Սարսափն էլաւ ընդհանուր: Մօհամմէզը հրամայում է, որ գուռը բաց անեն. նա յառաջ է գնում դէպի Օմարը, բռնում է նրա փէշից և քարշիւղ ժողովի մէջ տեղ, ասում է նրան. ի՞նչ պատճառով ես եկի, Քհաթարի որդի, Ամնա, կիկնան արդեօք հաստատուն քո սամարչաութիւնն մեջ, մինչև երկնքի պատիժը ընկնի քո վրայ: — Կա եկել եմ, ասաց Օմարը, յայտնել, թէ ես հաւատում եմ Աստուծուն և նրա մարդարէն: Բոլոր ժողովը գոհութիւն է տալի արարչին այս անակնուկի դարձի վրայ:

Օմարը հաւատացեալներից դուրս եկաւ և գնաց մի Զամիկ անուն մարդու տուն, որ համարուում էր Մէկքի շատախօսներից աւելի մեծը: Զամիկ, ասաց նրան Օմարը, բիրտ նոր համբաւ. ես Մօհամմէզական եմ, ես ընկալայ Մօհամմէզի կրօնը: Զամիկը շտապով վազեցաւ գնաց Քեւրի սրահը, ուր որ Աղեյչեանք տնց էին կացնում որը խօսակցութեան մէջ: Նա եկաւ գոչելով բարձրաձայն: Քհաթարի որդին մարդու է: — Մտտ ես ասում, ասաց Օմարը, որ դալիս էր նրա քամակից, ես չեմ ամենեին մոլորուել, ես Մօհամմէզական եմ. ես խոստովանում եմ, թէ ուրիշ Ատոուած չկայ բայի Ալլահից և թէ Մօհամմէզն է նրա մարդարէն: Այս գրգռմունքները վերջացան կռապաշաները կատաղացնելով, որոնք յարձակուեցան նրա վրայ: Օմարը ստացաւ հարուածը և ցըրուելով յարձակողները. — Ատոուած իմ, կոչեց նա, եթէ լինէինք մենք գոնեա երեք հարիւր Մօհամմէզականներ, մենք կտեսնէինք, թէ ով կլի նէր այս տաճարի տէրը: Մոյն այս մարդն, որ մի ժամանակից յետոյ չէր կարողանում հասկանալ, թէ ինչպէս կարելի է դա՛ն դնել անհաւատացեալների հետ և որ դուրս դալով սուրը ձեռին տանից, ուր որ Մօհամմէզը փչել էր խը հոգին՝ հրատարակեց, որ կջարգէ այն մարդու գլուխը, ով որ կհամարձակուի ասել, թէ մարդարէն մեռաւ:

Վերջապէս Մօհամմէզը խը դարմանալի կտախիքական ճաշակով ամենակարող ներդրածութիւն արար գեղեցիկ լեզուի թովչութիւնը անչափ զգացող Արաբացւոյ վրայ: Դարանը դառաւ մէկ մօքով դրականական և կրօնական չըջան միանշամայն. նա նշանակում է Արաբացւոյ անցանկին ուսմանս որ ոճից դէպի արձակ չարադրութիւնը, բռնատեղծութիւնից դէպի ճարտասանութիւնը, որ է այնչափ երեւելի բոլոր ազգի խնացական կեանքումը: Է. դարի օկոբումը Արաբասանի բռնատեղծական մեծ ծնունդը ընկնում էր խոնջութեան. հետքերը երեւում էին ամէն կողմից: Անթարն այս Արաբացի աղաւթ և այնչափ անպո-

փոխ բնութիւնը սկսանում է իւր Մօպլաքաթը զրէթէ որպէս առնում է մի ընկած Լատին բանաստեղծ այս բառերով. որ առարկայ բանաստեղծները չեն երգել : Մեծ տալաորութիւն ներդործեց, երբ որ Մօհամմէդը երևեցաւ այս անհամ միջոցին իւր կենդանի և ստիսող խօսքերով : Առաջին անգամ, որ Օրբան՝ Ռեքիտ որդին լսեց այս ազդողական քաղցրաձայն և չափաբերական բարբառը, յետ դարձաւ նա իւրերի մօտ՝ ամենեկին չգարմացած : — Ի՞նչ համբաւ կայ, հարցրին նրան : — Իմ հաւատը, պատասխանեց նա, Մօհամմէդը խօսեցաւ ինձ հետ այնպիսի լեզուով, որ ես երբէք լսած չէի : Այն ոչ ոտանաւոր է, ոչ արձակ խօսակցութիւն և ոչ մոգական լեզու, այլ մի թափանցող բան : Մօհամմէդը սկսում էր Արաբացւոց բանաստեղծութեան առողանութիւնը, նա չափի սխալմունքներ է անում ոտանաւոր ասելիս և Աստուած ինքը իւր վկան դրաւ նրա տգիտութեան մեղը Ղորանի մէջ : « Մենք ուսուցել չենք տաղաչափութիւն մեր մարգարէին, » : Նա կըրկնում է միշտ, թէ ինքը ոչ բանաստեղծ է և ոչ մող, ռամիկները, ըստոյգ է, փորձում էին անդադար, խառնել նրան այս երկու դասերի մարդկանց հետ և ճշմարիտ է, որ նոյնալիք և խոհական ոճն ունէր փոքր ինչ նմանութիւն մոպերի ոճի հետ : Ստոյգ է, անկարելի է մեղ Ղորանը կարգաւոր՝ հասկանալ այժմեան ճարտասանութեան այնչափ զօրաւոր գեղեցկութիւնը : Այս գիրը թուում է մեղ ատենաբանական, նոյնաձայն, ձանձրացուցիչ : Նրա անընդհատ ընթերցանութիւնը համարեան թէ անտանելի է, բայց պետք է յիշել, որ չունենալով երբէք ոչինչ խղէայ, ոչ վշտասիրական արուեստների վրայ, ոչ շարադրութեան մեծամեծ գեղեցկութիւնների վրայ, Մօհամմէդը հաստատ պահեց միայն ոճի կատարելութիւնը : Լեզուն նրա աչքումը մի աստուածալին բան է, առաւել թանկագին պարզեր, որ Աստուած ասեց Արաբացւոց ցեղին, նրա գերազանցութեան առաւել ստոյգ նշանը, նոյն ինքն Արաբացւոց լեզուն է իւր ուսումնական քերականութեամբ, իւր անսահման հարստութեամբ, իւր նուրբ փափկութեամբ : Կարող չէին երկբայել, որ Մօհամմէդը պարտական չլինի իւր զիսաւոր յաջողութիւնները, իւր լեզուի աննմանութեան և այն նոր ընթացքին, որ տալիս էր նա Արաբացւոց ճարտասանութեան : Առաւել նշանաւոր դարձը, գործրինակ Ատիգ բանաստեղծի դարձը, կատարուում են Ղորանի յայտնի հատուածների ընթերցանութեան միջոցով և ով որ Մօհամմէդից նշան կամ հրաշք է պահանջում, նա ուրիշ պատասխան չէ դնում առջև, բայց եթէ իւր խօսած Աքարի լեզուի կատարեալ մաքրութիւնը և նոր ոճի թովչութիւնը, որի վաղսնիքը նրա մօտ էր :

Այս պէս խառն երկրորդում է համառօտ բարոյական, կրօնական և էթիկեոքական խղճայանների բովանդակութիւնը : մէկ խօսքով մարդ կոթեան մեծ գերդաստունի կեանքը և խելքը : Զէ կարելի նրանից

պահանջիլ ոչ այն բարձր աննիւթականութիւնը, որ միայն Հնդկաստանը և Գերմանիան ճանաչեցին, ոչ այն ճարտարարուեստութիւնը, այսինքն՝ չափի և կատարեալ գեղեցկութեան զգացողութիւնը, որ Յունաստանը կտակ արաւ նորապատին ցեղերին, ոչ այն թովչական, հրաշալի, խորհրդաւոր և արդարեւ աստուածային՝ պարզեր, որ ժողովեց ի միասին բոլոր կրթած ազգերն առանց դանադանութեան մի և նոյն՝ իղէալի յարգութեան մէջ։ Անկարելի է հաւատար համարել մարդկային բնութեան բոլոր ծնունդները և գեղեցկութեան սանդուղքի մի և նոյն աստիճանի վրայ դնել Հնդկաց մահանը և Յունաց տաճարը, նրա համար, որ նրանք հաւատարապէս, տարօրինակ և ազատ յղութեան ծընունդ են։ Մարդկային բնութիւնը գեղեցիկ է միշտ, ճշմարիտ է, բայց ոչ հաւասարապէս գեղեցիկ։ Երգերի եղանակը միշտ մի և նոյն, երկրային և աստուածային բնական ազդմունքների ներդաշնակցութիւնները և անհամաձայնութիւնները մի և նոյն, բայց ձայների ոչ լիութիւնն է մի և նոյն, ոչ քաղցրութիւնը։ Իսլամը յայտնապէս՝ է մարդկային ստորին ծնունդ։ Ահա պատճառը, որ նա տիրող չէլաւ, բայց եթէ միջին վիճակի մարդկութեան վրայ։ Վայրենի ցեղերը չկարողացան հասանել նրան և միւս կողմից նա չկարողացաւ բաւական լինիլ այն ազգերից, որոնք ունէին իրանց մէջ ամենահզօր քաղաքավարութեան սերմը։ Պարսկաստանը, միմիայն Հնդկա—Նւբոպական երկիրը, որին որ նա բացարձակապէս տիրեց, ընդունեց նրան միայն պահանջելով նրանից յարմարութիւն իւր այլաբանական և առասպելական հակամիտութիւնների հետ։ Բայց Իսլամի յառաջադիմութիւնները երկար ժամանակից յետոյ դադարուեցան և այսուհետև կորցրեց նա իւր ամէն դարձուցանող զօրութիւնը։ Թէ որ հարցանեն, թէ ինչ վիճակի մէջ կընկնի նա Նւբոպական քաղաքավարութեան տարածուելուց առաջ, պէտք է խոստովանել, որ այժմ դեռ անկարելի է, կտրական բան տանել թէ ինչ կերպով կկատարուի այս անչափ փոփոխութիւնը։ Մի կողմից, ստոյգ է, որ թէ Իսլամը մի ժամանակ ասում էին չքանայ, որովհետև կրօնները չեն մեռանում, այլ կորցնէ աշխարհի մի երեւիլի մասի իմացական և բարոյական ուղղութիւնը, նա կճխլուի ոչ թէ ուրիշ կրօնի զօրութեան տակ, այլ այժմեան դիտութիւնների հարուածի տակ, որոնք բերում են իրանց հետը իրանց մոտաւոր դատողութեան և կրկնակի սովորութիւնները։ Միւս կողմից պիտոյ է յիշել, որ Իսլամը պահապան լինելով այն գոռող աշակերտներից, որոնք դիմանում են մրկիլ ընդդէմ և ընկնում են թշուառութից, ունի նաև իւր դիւրակորութեան մէջ ընդդիմութեան ծածուկ զօրութիւններ։ Քրիստոնէական ազգերը իրանց կրօնական բարեկարգութիւնը կատարելու համար, ստիպուեցան խորտակել սատիկ իրանց միութիւնը և հաստատուել յայտնի խոտլութեան մէջ կենդրոնական իշխանութեան հետ։ Իսլամը, որ չունի ոչ պապ, ոչ ժողովներ,

ոչ աստուածադիր կախկողտաներ, ոչ սահմանած կղերի. Խաղամբ, որ չէ երբէք չափել անխաղութեան ահաւորասնողոյքը, զրեթէ չատ չէ երկնչում մտաց դատողութեան զարթնելոց: Այս յիսախ, ինչ բանին պիտի դիպէ կրկնական: Մոհամեդի վիպասանութեանը Այս վիպասանութիւնը առաւել հաստատութիւն չունի քան թէ այն բարեպաշտ կարծիքները, որոնց կաթողիկոսականութեան ծոցումը կարելի է մերժել առանց հերակիտ լինելու: Հաւատն լարդապետութեանը, Հնադանդ իւր խախտան դժերին, Խաղամբ ոչինչ չէ աւելացնում բնական կրօնին, բաց Մոհամեդի մարդարեւութիւնը և ճակատագրութեան ընդունելութիւնը որ չէ հաւատոյ մասը: Բարոյականութեանը: Ուրիշ ուղղափառ դասանութիւնների մէջ ևս բարոյականութիւնը աղատ է: Իսկ աստուածադատութեան համար, բացի մի քանի յաւելում անապաշտութիւններից, նա կարող է միայն համեմատուել իւր սրբազանութեան մասին Պրոֆետանդական սրբած. աղանդներին: Միթէ չառանց այս դարու սկզբումը, Մոհամեդի նոյն իսկ հայրենիքումը, մի աղանդաւոր, որ զրդուց վարքիքների պիտի քական և կրօնական ընդարձակ շարժումը, որոնց վիճակը դեռ ևս աւարտուել չէ, հրատարակելով թէ ճշմարիտ աստուածադատութիւնը բաղկանում է ուղղակի Աստծուն երկրպաշտութեան մէջ, թէ ամէն միջնորդ կամ բարեխօս կոչւել նրա մօտ կռապաշտութիւն է, և թէ արժանաւոր դործ կլինել քանդել մարդարէի զերեւմանը և խնամների հոյակապ շիրմները:

Առաւել խնամաւոր բնութեան նշանները յայտնուում են Աբելաթի և Տաճկաստանի մէջ: Այնտեղ Երրորդական դիտութիւնների և բարձր վարքի շօշափումը յառաջ բերեց հաւասար մի աղատութիւն, որ երբէք չկար: Զերմեւանդ հաւատացեալները, որոնք երկիւղ են կրում, չեն թաղցնում իրանց աղաղակը և մերժում են Երրորդական դիտութեան զրգերը, որոնք սրբաւնակում են երկիւղայի և հաւատ կործանող մոլորութիւնները: Այս կարծում ևս, որ էթէ արեւելքը կարողանայ դադել իւր աստուածութիւնը և անցանել այն սահմանները, որոնց չկարողացաւ մինչև հիմի անցանել խնայական հայեցողութեան մէջ, Խաղամբ ընդդիմանայ այժմեան մտաց յառաջադիմութիւններին: Աստուածաբանական կենդանութեան պակասութիւն միշտ թողել է Մոհամեդական աղանդին յայտնի կրօնական աղատութիւն: Ինչ ասում է թող ասի Յորտուրը: ամիրապետութիւնը ոչ երբէք չէ նմանիլ պատմութեան:

Ամիրապետութիւնը զօրաւոր էր միայն, երբ որ յառաջ էր բերում Խաղամբ առաջին յաղթական կարծիքը: Այլը որ ժամանակաւոր իշխանութիւնը անցաւ դէպի Էմիր—ալ օմրան և երբ այժմ ամիրապետութիւնը ոչինչ է, բաց է թէ կրօնական իշխանութիւնը, նա ընկնում է ամենաաղետալի ցածութեան մէջ: Հոգեղէն իշխանութեան իդէալն չատնուրբ է արեւելքի համար, նաև զրիտոնէտութեան ամէն ճիւղերը վերահասու

չեղին նրան : Եւհա—Սլաւնեան ճիւղը երբէք չհամարաւ նրան : Գերմանական ազգը մերժեց նրան, լատինական ազգերը միայն ղե-
ջան և միտք դրին նրան : Արդ փորձը ցոյց տուեց, որ ժողովրդի պարզ
հաւատը հերիք չէ կրօնը պահպանելու համար, թէ որ օրինաւոր քա-
հանայասիրաութիւն և հոգևոր առաջնորդ չէ հսկում նրա վրայ : Միթէ
սլակաս էր հաւատը Անդլո—սախոնական ազգին, երբ որ Բ. Հենրի-
կոսի կտուրը անցուցանում էր նրանց առանց իրանց կամքի, այսօր
դէպի հերձուածը, էդուց դէպի հերթիկոսութիւնը : Մոհամէդական
ուղղափառութիւնը պաշտպանուած լինելով հաստատուն և ինքնօրէն
զօրքով, ինքն ըստ ինքեան զօրաժողով լինելով և վարուելով բաւա-
կան վիրաւորելի է : Աւելորդ է յաւելացնել, որ եթէ միանգամ նորո-
գութեամբ շարժումը երեսց խղամի մէջ, Եւրոպան սխտի խառնուի
միայն իւր ընդհանուր ներդրութեամբ. նա վաստ չնորհակալութիւն
կտանայ, թէ որ կամի ուղղել ուրիշների հաւատը :

ԴԱԻԹ ՌՈՍՏՈՄԵԱՆՑ

ԱԶԳԱՅԻՆ ՎԻՊԱՍԱՆՈՒԹԻՒՆ

ՍՍՍ Է ՎԱՐԴԻԹԵՐ

Շարունակութիւն (*) :

Ի.

Աստուածածնի բարկիկնդան կիրակի սուտօտենց Գարեղինը զը-
նաց Սոսենց տունը . տեսաւ, որ Սոսի մէրը տօրեայ էր ելիկ . նստէք,
ասեց պառաւը, որդիք ջան, ածեմ կերէք : Հացն առաջներին քաշած
աւտում էին, որ Սոսի աչքը ընկաւ Գարեղնի ձկնիկն . ըհը, ասեց, մատա-
նիքդ փոխել ես, թէ նոր ես չիմիլ տուել, շնորհաւոր ընի, առաջուանդ
լանն էր, համա էլ ուլ զիտի, ում կըլիս բաշխած, իմ չիւր նրան զըր-
կում, երեխայ էր կուրախանար : Ե՛հ, ասեց Գարեղինը, ինչ արել եմ,
արել . հրա հաց ուտենք . յետոյ յետ դառաւ Սոսի մօրը, քեռակին,
ասեց, տեսա՞ր աղիդ ոնց ձեռնէ ձեռը նշան դրի, ուրախ ես թէ չէ,
դուստն ասան, դու ըլիս իմ ու Սոսի արնը, դու ըլիս քեռու վա դե-
րեղմանը : — Ե՛հ, որդի քեզ ումբր ու արեւ, ուրախ եմ, որ երեխիս
սրտովն էլաւ, դուշմանի աչքը դուս էկաւ, համա ինչ անեմ, պոխ

(*) Տես թիւ Ա. Բ. Գ. Ե. Զ. :

տիկնու պէս հաղցնեմ, առաջիս կաննացնեմ, բօլին մտիկ տամ. ես ասում էի, աչի բիթուն (խելօք) կատարեալ աղջիկ ուղենք, որ ջուրս բերի, խոբրս ունցի, զոնակս քաչի, էս ա պառաւել եմ, հարարիս հասնի. հրէ մինն էլ կայ, ինչ անեմ, լաւ վախտի պտի ես նրան մենծացնեմ, որ նա իմ մատիցը փուշ հանի. երեսի պէս երեսայ ա էլի. — Լաւն էն ա, ասեց Գարեգինը, որ քու ձեռի տակին քու բնութիւնին կըմենծացնես, մարդս որ կայ, անկի ա, քանի պտտիկ ա, կարաս տակը նետիկ տալ զղիլ, համա հէնց որ մենծացաւ, հաստացաւ, էլ չես կարող զղիլ, թէկուզ ուսմդես, էլ ծուռը կըմնայ. ես ասում եմ, քու բաղդիցն ա, որ ջահել ջահել հարսներ ես բերում, քու հաւատին մենծացնում. — Ես էսօր կամ, էքուց ոչ, մի ոտս գերեզմանումն ա, ասեց պառաւը, ընչանք նրանց կնիկ շինիլ, ես կըմեռնիմ. ինձ ինչ օգուտ էն վախտը, լաւ կըլին, իրանց համար ու իրանց մարդի համար կըլին. — Լաւ, էդ դէնը կենայ, ասեց Գարեգինը ծիծաղալով, մի հարօիդ ինչ արինք, չարինք, երեսը կաւ (փակ) պատկեցիր. սրա համար ինչ ես ասում, երեսը բաց պտի անենք, թէ չէ. — Այն, քանի իմ շունչը կայ էս տանը, էդ բանը չի ընիկ, ասեց պառաւը. ես կըմեռնիմ, երբ որ իմ հարսի երեսը խալխը կը տեսնեն. հոգս դրանց գլխին, մի քանի սրթիւնները (համարձակ) կան, հիմի բերում են հարսի երեսին մի բարակ տուլի լսլակ քցում, սաքի թէ ձածկել են. նա ընդու տակովը ինձնից լաւ ա տեսնում, աչքը խալխի երեսին ա քցում, բացուում. խիզան, էս գեղը քանի գնում ա, Աստուծո ծրիցն ընում ա. ո՞վ էր լսած՝ թէ ընչանք օխտը տարին թամամիլը հարսի երեսը տեսնինք. մին էլ էն, որ մի երկու տարի անց ա կենում թէ չէ, հարսին նստացնում են հետները հաց ուտացնում. ես իմ ողորմածիկ կեսօր շուաքը տեսնելիս, հէնց խմանում էի, թէ գլխիս Աստուածն ա. հինգ խիզանամ էր էի, դեռ ես նրա կշտին պռունկիս պռնկովս չեմ տըւել, նշխարք չեմ դրել բերանս. հիմի երկու տարի չի անց կենում, հարսը կեսօրիցը բարձր ա խօսում. մեր պնչի մլրոյ ընչանք աչքնեւրիս առաջը քնթկալ ա էլել, հիմի քիչ ա մնում, պինչն երեսայ. խուշուշկներս ընչանք աչքներս քաչած ա էլել, հիմի ճակատներին մի մին իշի նայը (ոսկի) կպցնում են ու դաշդայ կովի պէս գալի մարդի առաջին ցից ըլում. Աստուած էլ քէթարիցն աղատի, աբուռ, հայէն հիմիկուայ օղլուշաղերիցը վերացել ա, էլի պառաւների միջին ա մնացել. հին կնանիքն էլ էս ա վեր են ընկել, ո՞վ կայ. ես օխտը տաբէն կնիկ էի, արեւի երես չէի տեսած, դեռ լիւրը բացուած չէր ըլի, կըրթայի կուծա կըցնէի, աներս կըսրբոտէի, աղբը կըտանէի, դէն կըքցէի, ինչ էլ մնար դրսի բան, իրկուոնը, որ մթնէր, էն վախտը կանէի. ամառը աքլորը կըկանչէր, տեղիցս վեր կըկենայի, ամէն բանից կըպրծնէի, աղօթարանը դեռ չըծեքած՝ ողորմածիկ կեսուրս վեր

էրկինար , կը քցէր քամակը , կերթար յիջին . թէ նաւադայ (լան-
կարծուտ) մարդ պատահէր , ուստի աղջիկ , կասէր , կպի պատի-
ցը . ես էլ պատի տակին կուշ կը դայի : Աստուած մի արասցէ , որ քա-
ւորանցս նոքարն էլ ուստ դար , կեսուրս կասէր , աշխարհքի միջին
թուք էլանք . նանամէրը , թէկուզ հարկը տարեկան էլ ընէր , կասէ-
ին , որ քաւորի կտրուի մեկ կենայ , օխտը թաքաղայ երկինքը զխը-
ներիս փուլ կը դայ . հիմի ո՛չ էն կայ , ո՛չ էն . հարսները շատ
են քնում քանց կէտերը . օրը ճաշին նոր մոխրատն ուսում են աղբը
ծանում , կուծն անում են դնում ջուրը . ընչանք օրը ճաշ չի դառ-
նայ , ոնց որ հիմի մենք , յիջին չեն երթում , ճամկին թէկուզ քաւորն
էլ ուստ դայ , բանի տեղ չեն դնում . հիմի մի հարսը չես գտնիլ , որ
չխօսքանութիւն դիտենայ , էլաճնէրն էլ ծակ կթալով (*) : Էս բանի-
րը , որ ասում եմ , հօ հիմի չեմ կարող չեմ հպոստի անկաջներումը
հալի անիլ , ասում ա — « աչքն ինչ տեսնի , էն կանի » . համա գլուխ
քարը , հալա էս միջն էլ ա կանեմ , որ թողալ չեմ երեսը բաց պա-
կին . — Ա՛յ մէր , էն դիցըլ տեսց Սօրը , էդ էլ դառաւ ո՛չ աղագորս .
հիմիկուց քեզ ասում եմ , որ դու խօսես ո՛չ . էն մարդիկը պոի երեսը
բաց պատիլ տան . չեմ դիտում , ինչ էք էս պառաւանքդ էդ հին
ծիւնակ բաները սիրում , Աստըծու պատկերն էլ չէք թողում երեսայ .
եւ իմ կնդանը հօ մէնակ երեսը չպոի բաց անեմ , ոչով իրաւունք չունի
էս բանումը . դու որ քու էդ հարսի երեսը կալ ես պահում ու չխօս-
քան , շատ արուստով ա քանց Սըխակի կնիկը , որ համ ամէնի հետ
խօսում ա , համ քաւորի հետ էլ հայ ուսում , համ էլ սոէն տեսակ
քաղաքախորութիւններն ունի . — Տես Սօս , բարեկանալով ասեց մէրը ,
որ մէկ էլ իմանամ , թէ քու միտքդ էք ա , կերթամ քարափովը վեր
կընդնիմ , ջուրը կընդնիմ կըրտեղուիմ , էն Սօրք Գեորգը վկայ կա-
նեմ . դու գիտես , Վարդուհի կիրակի օրը ձեր պառօտի անելովը ես գե-
տիմ մտայ , ասում էի , գետին , պատուռի , ես մէջդ մտնեմ ու էս
բանը չի տեսնեմ : Էն անարուստ պառաւը (Վարդիթերի մէրը) հուս
նրա զլխին . մի ասող ընի , թէ խի չես քու հօրն ու մօրից տեսածն
անում , ամանչում էլ չի , ո՛վ ա տեսիլ , աղապ աղջկանը դանաւուղ
հաքցնեն , ինչքան էլ դուլլաթաւոր ընին . նա քանց Գեորգին ու
Թորոսնք հարուստ չընին , որ ասում էին օրը հինգ խնոցի կըհարէ-
ին , նրանց թանի սուտը էկել ա առուն թափիլ . քառասուն դոմէշ կը-
կըթէին , նրանց աջկերանց հաքինը էժանաղին չիթ ա էկել , մէկէնի-
րինը ուրդիւղի խամ չիթ , առաջները բաց : Էս բաղդաղիքը , որ
աղջկէքը քցում են , ո՛վ ա տեսած . մի մին պապուղ գտակ էր , քառ-
սուն տեղից ծլանքը կախ ընկած . խէր ու բարաքաթն էլ էն վախճն

(*) Եսակ քթալով չխօսքանն այն է , որ իբրեւ թէ չեն խօսում , բայց նը-
բանց բարձր հնչուսիցը ամէն բան կարելի է հասկանալ :

էր, սէր ու սոհքաթն էլ : — Քեռակին, ծիծաղալով ասեց Գարեգինը, քու տեսածները թռան, մարդ պտի ժամանակի հետ գնայ. առտում ա, «մի մարդ գնաց մի դեղ, տեսաւ քոմմայ քօռ են, ինքն էլ սչքերը կապեց, թէ ես էլ եմ քօռ» : հիմի սաղ աշխարհքը փոխուել ա, սաքի հիմի դու ասան. լաւ ես անում, որ էդ առաջը բաց մինթանէն հագնում ես. ընչի չի պտի տղէքանցդ զլինելին տաս, թէ դնացէք ինձ համար դանաւուդ առէք, բերէք հաքնիմ. ինչ անում են, չեն անում, էդ դադաքիցը ձեռը չեա վեր առնում : — Այ որդի, շնորհով ինչ պտի ըլնի, ասեց պառաւը. դու ասան, հընկեր հարեանութիւն դիտենանք, աղքատին ողորմանք, ժամ գնանք, պաշտում էց, ժամուց տանք, մեր հողու ճամփէն գտնինք, ըստոնք են պէտքը. ես էլ վախտ ասի, թէ մի ոտս գերեղմանումն ա. դուք հիմիկէց դէնը լաւ հաքէք, լաւ մաչէք, մեր օրերն անց են կացել. համա ինչ կանէք արէք, Աստըծուն մտներիցդ քցէք ոչ : — Հան, ըստեղ խօսք ունիս, ասեց Գարեգինը, իմ ասին էլ էդ ա. դու հէնց դիտես, թէ պտի չոր հաքնելով հողուդ ճամփէն կորցնես. քու տղէքը ամանչում են, որ իրանց մէքը ըսէնց դադաքի միջին ա. լաւ, էլի դադաք հաքի, տարին երկուան էլ ա կարի, որ նոր ըլի. օրհնուիս դու, աչքս բաց եմ արել, էդ մի մինթանէն ա. մի թելը քաշես, հարիւր կարկատան վեր կընդնի. խեղճ Սօը ամէն վախտ ինձ զանդաւել ա. դու արի լսի, էքուց ասեմ, ծիրանի դանաւուդ առնեն, առաջը կալ կարիլ տանք, հաքի : — Վայ դիտիս, Գարեգին ջան, ասեց պառաւը, դու ուղում ես ինձ նոր ջահելացնես, աշխարհքի միջին խօցտառակ անես, տեսնողն ինչ կտաի. թէ ուզում ես, ասան, թող մի սև դադաք առնեն, առաջը բաց կարենք հաքնեմ քու խաթեր համար : — Էդ էլ ըսէնց, ասեց Գարեգինը. նշան ինչ պտի տանենք, տխար էս ա աշուճը մօտացել ա : — Հան ինչ որ ինձ բերել են, մի գմբէթաւոր էրծաթէ մատանիք կայ, օղը կոտրած. չինիլ տուէք, մի չաղրաթով տարէք. էդ ա էլ ինչ պտի ըլնի : — Ասում եմ մի ակն առնենք չինիլ տանք, մի լաւ էլ բաղդաղի աղլուխ, տանն երկու հատ էլ պաճաթլու ընկնիլ տանք, ինչ ես ասում : — Գարեգին ջան, ասեց պառաւը, դու էլ շատ բանի քամակիցն ես ընկնում, իմ հարօը ոսկին ինչ կանի. էս մի հարսինն էլ որ չինեցինք, հէնց դիտես հաւան եմ. էկէք դուք ինձ լսէք, էս հարսինն էլ վեր ունինք, նրան չի էլ տանինք. երեխեքանցս ասրեկան ասրուստը կարիլ մէք. ես թէ չէ, սրա զըլխինը վեր կալէք, տարէք, էլ կըբերէք մեր մօղը մեր տունը. ես տեսել եմ, որ մեր դեղումը ինչքան հարօը կըպսակուէր, քոմմա Գէորգենց ու Թորոսենց չորերովն էր, ինչ ամօթ բան էր որ. փառք Աստըծու մինք հօ ուրիշից չենք բան ուզում, մերն ա, իմ հարօը խելօք ա, բան չի ասիլ, անխօս կըտայ ոսկիքը :

Սօսը էլի բարկացած մէջ ընկաւ . նսնի , քեզ ասել եմ մեր տան բանումը խառնուիլ մի ջանմ , քեզ համար նստի , խանութի պէս հրաման տո՛ւր . թէ կուզես , կիրակուրն էփի , թող հարսդ դու խամ ա սարմիլ : Գարեղինը աչքով անելով Սօսին՝ ասեց , դու սուս կաց , ես դիտեմ իմ քեռակինը , քեզու դեօրայ բան չի կայ . ինչ ասի , պտի նրա ասածն անեմ . յետոյ յետ դառաւ դպա պառաւն ու ասեց . քեռակին ջան , տեսնում ես , տղէդ վրէժ բարկանում ա , էս ժամանակի քոռթխնիցն ա քոմմա : — Հա՛ , որդի , զլուխը ժաժ տալով ասեց պառաւը . ես մի աղաղէր ունէի , երեսուն տարեկան էր , իմ մէրը հէնց կըծղրուէր վրէն , որ աղպօրս թուք ու մուքը կըսառչէր . իրեք օր դուս արած պահեց , ընդուր համար , որ մի օր կիրակուրը յետի հասաւ , աղպէրս ասեց , թէ էս ինչ են էս պառաւանքը , մարդի կոտորելու հալ ունին : Տաք տաք շերէփը վեր կալաւ մէրս հէնց տուուց աղպօրս բերնին , որ քիչ մնաց ատամը վեր ընկնի : Դէ վեր կաց դուս իլ կորի ասեց . էլ իմ տղէն չես . որսեղ քեզ թէղ կիրակուր կըտան , դնա՛ ընտեղ : Հէրս տանը չէր . էկաւ տեսաւ , որ աղպէրս զլուխը դէմ ա արել պատին ու կսննկ . հարցրուց մօրս , նա էլ ասեց , թէ վրէս հարբայ ա կոխում , թէ կիրակուրն ընէ՞լ ա յետի համնում : Դազանակը վեր կալաւ հէրս ու ընկաւ աղպօրս յետնուցը , տանիցը դուս արուց . իրեք օր դրանը մընաց . ամէն օր կըզար իրիկները երթէի վրայ կըքնէր . վերջը տատս (մօր մէրը) խմացել էր , էկաւ մօրս վրայ բարկացաւ , հօրս էլ աղանչաք արուց , որ նոր տուն ա բերել , ձեռը պաշլի տունի ; բարիչացրել . հիմի տղէս իմ առաջիկա խօսում ա , էն էլ բարկանալով . ինչ ասեմ , դրա մեղքը չի , ժամանակն ա մեղաւոր : Պառաւը տեսաւ , որ խօսքները երկարեց , պրծէք , պրծէք , ասեց . հաց կերէք , մենք էլ մի մին թիքայ բերաններս դնենք , գնանք յիփին , մեր մալը ետդին տարաւ :

Մեր տղէքը հացը կերան ու վեր կացան դռնէ դուս . յետոյ Սօսը հարցրուց Գարեղինն մատանիքի բանը , նա էլ մի մին պատմեց : Սօսը աչքերն արէն կողով արտասուանքի տեղակ , ջուխտ ձեռը տարաւ իր գլխին տուուց . վայ գլխիս , ասեց . քեզ խաբել են , ես էն օրն ասեցի , որ էդ Արչաւիքը փոխուել ա : Գարեղինը , զորթ ա , լաւ հասկանում էր բանը , համա՛ Սօսին աւատացրուց , թէ չէ , նրանց խորհուրդն էն ա , որ մի քանի օրից յետոյ կարենան հօր սիրտը առնելու :

ԻԱ.

Աքլորները կանչում են , էս ա լիսը բացուելով ա , ընչանք չորեքըս հաքնիմ , ո՞վ դիտայ ժամը տան . Հայ—քրիստոնէսայ ենք , բըռնենք ասիկնք , էսօր էլ ա ժամ դնամ Աստուածածին կիրակին ա , վեր

կենտամ տեղիցս գնամ մեր ածերը , աղուխս արվան հաւող լցնեմ դամ , տանեմ ժամը , խալխիցը յետ չի մնամ , տեղումը թեք ընկած մի երաղից վեր թռած ասում էր Սօրը . ինձուէս աղէն պոխ քչիւն ընչանք լիս բանի կենայ , ես կակող եօրդան դօշակի միջին թեք ընկած եմ . իմ հընկերները հիմի յիքանոնցումը աւուրների կանանչ արխերին ձիաւը արածացնում են . ըսէնց միտք արուց ու վեր կացաւ , չորերը հաքաւ , գնաց մօրը բրթեց վեր կացրուց , թէ ես էրթում եմ յիքին հաւող բերելու , դու էլ պատրաստութի , հարսիդ էլ մու դնա՛ ժամ . երկուշաբաթ ա , պաս ես պահել . Սօրը երեսը լուաց , երեսին խաչ հանց , զամէն կապեց , էտոցը կողքը խրեց , գնաց յիքին . Հէնց որ մասն թռալը , ուղղում էր արվան թիւրի կուշտը գնաց , երկու մարդ առաջիցը փախան . է՛հ է՛յ , ո՛ւր էք , Հայ էք , Թուրք էք . գոռաց Սօրը դարմէն հանելով ու քամակներիցը վաղելով : Գողերը փախան , համա թմբերի միջին մողորուեցին , ճամփէն չի դառն , որ դուս ընեն : Սօրը վրա հասաւ , ոնց որ մի ուրուր վէր գաց ճուսի վրայ . կաննեցէք , ասեց , թէ չէ զամէն սրտներումդ տնկեցի : — Աման աղայ ջան , զըլխիդ զուրբան , պատասխան տուին երկու Թուրք : — Ա՛յ ձեր ազգը գետինն անց կենայ , չնէր , յետ արէք գոտնեկդ էս սնաթը : Թուրքերի միջքինը մի մին կարտուած զայիշ էր . զողալով յետ արին ու տուին Սօսին : — Բռնէք , գոռաց ձեռներդ , թէ չէ արիններդ թըմբումը դեօլ չինեցի , ասեց ու կտակց դրանց երկուսի կուռն էլ քամակներիցը : Եւ ա ձեր ասպապներն ու ձեր քթոցները : Թուրքերը պըռնկները պատուած զողողալով ասին , մեզ ասպապ չունինք , զլխիդ արեւիդ մատաղ աղայ ջան . համա քթոցներս հրէ էն թմբումը , որտեղից դու մեզ փախցրիր : Սօրը դրանց առաջ արուց ետրի պէս , բերուց քթոցների կուշտը , տեսաւ դրուտ որ մի մին կուաքցի քթոց ա վեր ընկած , նոր հէնց ամէնքը մի քանի ճիթ հաւող անձախ են քաղել . տարաւ դրանց հնձանի դուռը բաց արուց , չուանը դրուց դռներն ու դուս բերուց կապեց հասցս պօպօքուցը . անհաւատ չնէր , ասեց , էլ չի կարացի ժամ էրթալ : Թուրքերը աղանչաք , պաղանտաքն ընկան օձի պէս լիզուրները հանելով , աման աղայ , քու ոտի տակն ենք ընկել , քու բաղդն ենք ընկել . մեզ ըտեղ մորթի ու ցեղը մի տանիլ , մենք զլխներս քարը , մեզ որ դեղը տանիս , մեր աղէն խայտառակ կըլի . մենք Նաղլիւփան գեղի Աղայ Մահմադի չօբանն ենք , նա մեզ զրկեց , որ զանք գողանանք : — Լաւ , որ ըսէնց ա , հիմի լիւր բացուի , տեսէք , ես ձեր աղի զլուիւր ինչ եմ բերում . վրի պատրաները պոկիլ տամ : — Հարայ , մաղաթ , աղայ ջան , մեզ սպանի ու նրա միւրուքը ձեռ մի տալ :

Սօրը դրանց զայիմ ծառիցը կապած թողուց , ինքը գնաց հաւող քաղից ու յետ դառաւ դեղը . հարցի զանգակը տալիս էին , տարաւ :

հաւողը ժամը , տուռը ժամհարին , տեսաւ տանուէրն էլ ժամուան էր , դուս կանչեց , արի , տեսց , զողնք եմ բռնել կապտակ ծառիցը . երկու մարդ զրկիլ , գնանք բերենք : Տանուտէրը էն սհաթը վաղեց տուն , գզրին խնաց տուռը , որ չորս մարդ առնի գնայ Սօսի հետ . էն սհաթը չորս զոչաղ տղամարդիկ Սօսի հետ գնացին գողերին բերելու : Վրայ հասաւ էս աղէքանց մինը Թուրքերին , ձեր հաւատը ձեզ խռով , տեսց , հերիք չէլան , դուք մեր հողին հանեցիք . ձեռներկցդ ուրիշ բան չի գալի , Աստուած տուել ա , մի գողութիւն գիտէք , էն էլ չէք կարում հէնց անիլ , որ զլիններկդ հարամ չընի . Աստուած մի արասցէ , մի իշխանութիւն ունենաք , խեղճ Հայերի հողին կըհանէք . հը , մու ձեզ Հայերի տունը քանդիլ , ասեց ու հէնց սկսայ տուռը , որ երեսը պոսոքուն դիպաւ , աչքը փարս էր ընում : — Աղայ ջան , Աստըծու խաթեր համար , մեղնում մեղք չի կայ , մեր աղէն ա մեղաւոր , նա մեկ զրկիլ ա՞ մենք էլ էկել էնք , ինչ անենք , նրա նոքարն ենք , քարիցն էլ վեր քցի , լիզուլենքս կարճ ա ինչ կարանք ասիլ : — Ը՛հ , չնեք , վեր կալաւ էն դհիցը մի տղայ , նոքար ես հօ ճորտ չեմ : Ըտէնցով էիք քանի ձեռներկդ էր դութալը (իրաւունք) ուղում , որ Հայերը ձեզ ճորտ ընին . խեղճ հէրս ասում էր , թէ տարէնը մի հետ քոչայնում էին մեկ ձեր չուն Հասան խանն ու Հիւսէին սարդարը , թէ Թուրքացէք . այ ձեզ Թուրքա՜նալ . չէիք խանում , որ Աստուած մին օր լիա ու ձար կանի Հային , ըտէնց դոխ տալը կըլիզայնեմ ձեզ այ : — Յետ արէք , աղէք ջան ծառիցը , ասեց Սօսը , տանենք դեղը . էդ քաղած հաւողն էլ վեր կալէք հեռներս տանինք : — Աղայ ջան , Աստըծու խաթեր , ձեր հաւատի խաթեր , մեկ Թողէք գնանք չորս լաւ դոչ (խոյ) բերենք ձեզ , միկտալով ասին Թուրքերը : — Ա՛յ չնեք , ասեց Սօսը , ուղում են հիմի էլ գնան իրանց չուն աղի դոչերը գողանան բերեն , հիմի ես ձեզ կըտամ աղէն էլ , նոքարն էլ , առաջ ընկէք : Թուրքերը կռները կապած առաջ ընկան դպա դեղը . մի քիչ տեղ որ գնացին , աղէքն արխէլինն ընկած , իրար հետ զրկց տալով զալիս էին . մին էլ տեսան , որ Թուրքերի մինը վախաւ : — Բռնէք , դրանց հէրն անիծած , գոռաց Սօսը , հասէք աղէք ջան , ասեց ու ինքն ընկաւ յեննուցը : Թուրքը հէնց որ տեսաւ , թէ Սօսը հասուէ հաս տ , կռացաւ թիլ կապած ձեռովը մի երկու քար վեր կալաւ , որ տայ Սօսին վեր քցի : — Ը՛հ , քու հաւատդ անիծած , ասամները դրճացնելով ասեց Սօսն ու վրայ հասաւ դամէն հանած՝ որ վրայ չի բերուց քամակիցը , էրաթաթիցը արինը պրծաւ , Թուրքը վեր ընկաւ . դեօղալ թէ (լաւ որ) ծէրն էր զլիւլ , թէ չէ հիմի վաղուց էր փչել չունչը : Տղէք ջան , ասեց , հասէք սա իր բանիցը պրծաւ : Թուրքին բռնեցին , արինդուիկ էլած տարան մէկելի կուշոր , արինը չաղ տալով յառաջ արին դպա դեղը :

Առաւօտեան ժամը պրծել էր , մարդիքը դուս էին էկել հաւաքուել

Ճանճապանենց զրանը ու զրից էին տալի։ Թուրքերին բերին էս հէշտ֊
քի (բաղմութիւն) մէջը . ամէնքը մի դիցցը հաւաքուեցին, էդ ուր տե-
ղից էք բռնել, ձէն ձէնի քցեցին, զրանց հէրն անիծած։ Տանուտէրը
յառաջ էկաւ, հարցրուց թէ ընչի համար էիք կիկ հաւող զողանալու .
— Աղայ ջան, ասեց էն սաղը, մեր աղէն զրկեց, մենք էլ կիանք
մէնք ինչ մեղաւոր ենք, ինչ սրտի սակինք։

Հիմի ձեր հէրն էլ կանխեմ, ձեր աղինն էլ, ասեց ասնուտէրը,
աղէք, տարէք կապեցէք ուռուցումը ուռուցը . քանի արեր տալիս
ա, իրանց գողացած հաւոյն էլ քսեցէք երեսները, թող չիբին գնաց .
կոնները կապեցէք, որ ձեռները կարենան ոչ ժաժ տալ, ճանճերը,
կրեանները (իշամեղու) դան երեսներն ուտեն, որ խմանան, թէ գո-
ղութիւնն ինչ բան ա . Աշտարակցին թող զրանց աչքին երեսայ, Տղե-
քը տարան Թուրքերին դայիմ կապեցին ուռուցը, փափախները զէն
քցեցին, երեսներին ու կոնդալ զլիններին հաւողը ճմբռեցին։ Արեր մի
դհիցն ա Թուրքերի զլիններն էրում, (նրանք ընչանք ըսօր իրանց փա-
փախները կէս սնաթ վեր չին կալած), ճանճերը, կրեանները, բղէզ-
ները, բօւերը, մոծակ ու մլակները, էլ բան չի մնաց, որ զրանց
երեսի վրայ վեր կիան, էնքան կծեցին, որ սաղ տեղ չի մնաց . աչ-
քները խիկ էին, թէ չէ կըքօռացնէին . զլինները դառան հինդ լիւր,
էնքան ուռեցին։ Մեր աղէքը զրանց ըտեղ կապեցին ու մի մարդ էլ
զրկեցին Մահմատ աղի կուշաը, որ դայ իր նոքարներին աղատի։

Արեր որ մի քիչ բարձրացաւ պատարագի դանդակը տուին . Ժա-
մաւորը հաւաքուեցին ժամ, դողերի վրա մի երկու դարաւուկ կան-
նացրին մաթի տալու ու իրանք գնացին ժամ։ Պատարագը վերջացաւ,
հաւոյն օրհնելու վախան էկաւ . էնքան հաւող էին բերել, որ տէր-
աէրներին ութ օր հերիք էր . ամէն մարդ էլ մի մին աղլուխ լաւ ալ-
վան հաւող չէր խնայում, որ իր յիքին բարաքաթով ընի։

Հէնց որ հաւողն օրհնեցին, ուղեցան զնղրակ, զնղլակ (ճիւ) բաժա-
նեն . զու հիմի արի ըստեղ մաթի տօր, հէնց կըղիտենաս, թէ Աշ-
տարակը Ապարանն ա . հալիւոր ու ջահկները իրար են խօսոնուել ու
իրար բոթրոթելէն յառաջ գնում դաւ հաւողը . հէնց մարդ կար, որ
երկու ճիթ վեր կալաւ, հէնցն էլ էլաւ, որ սրտուղ չի կարաց տանիլ,
որ թաթախուէր. նոր գնացին զրանը մի մին պտուղ մէկէններկցն ու-
ղեցին, իրանք էլ մասնաւորուեցին։ Հիմի էս լսողը կիմանայ, թէ Աշ-
տարակցիք շատ թամարղու են եւս անկարգ են, որ մի պտուղ հաւողի
համար ընէնց զարմաղալ են անում . չէ, նրանց սթլան ու հաւանն
ա, որ իրանց անիլ ա տալի, ամէն տան էլ պաս պահողներ կան հա-
ւողի, թէ որ նրանք օրհնած հաւող չուտեն, սաղ տարին սրտի էլ հա-
ւողի համ չի տեսնին։ Սօսն էլ հաւողի պաս էր, իր մէկն էլ . հէնց որ
օրհնեցին սրճան, ամէնիցն յառաջ վաղից մի երկու ճիթ վեր կալաւ ու

դուս էկաւ : Ժամից յետոյ ամէն մարդ մի գնդակ հաւող ձուլին գնացին իրանց տները , որոնք էլ յիշումն էին քնում , իրանց յիշանիքը : Սօսն ընչանք կացաւ Գարեգինը ժամիցը դուս էկաւ , իրա դլխի էկածները քօմմա ասեց ու առաւ գնաց ուզուցը դպա գողերը : Թուրքերը որ Սօսին տեսան , աղայ ջան , դռացին , մեղ սպանի ու էս կրակիցը մեղ աղատի . էն դամոտուածն էլ արեւի տժժան չոքիցը թըլիել էր : Գարդինը որ տեսաւ , սիրտը չարժուեց . անիրաւ , ասեց , քեզ խղճմտանք չունին : — Չէ , դու խօսալ մի ասեց Սօսը , դրանց դուխը ես լաւ օղիայ եմ էկել . թճող մնան , ընչանք իրանց չուն աղի հետ ենք զրկել դայ : Էս խօսում էին , որ տէրտէրը ժամիցը դուս էր էկել , տուն էր էրթում : հէնց որ տեսաւ էդ բանը , մօտ էկաւ , թէ յետ արէք խղճմտանքի ընդդէմ է , Քրիստոսի աշակերտ ենք , նա ասում է , բարի արարէք ատելիաց ձերոց , դրանք արել են որդիք , դուք մի անէք :

Սօսը տէրտէրի խօսքիցն ամանչեց , գնաց կռնները յետ արուց , որ երեսները լուսնաւն , տարաւ դրանց քցեց դոմը , դուռը վըրնները չինեց :

Խրիկնապահ քաչեց՝ Մահմատ աղէն իրեք ձիաւորով էկաւ : Սօսը հէնց որ տեսաւ , վրայ պըծաւ , ուզում էր տայ քեալի վրա կործանի , համա մարդիկ մէջ ընկան , չի թողին : — Ալլահ սախլան (Աստուած պահպանի , պսխնքն բարև ձեզ) ես խմացայ , որ իմ նօքարները էկել են ձեր յիշանիքը հաւողա գող՝ բռնել էք . ընչի չէիք տալի սպսնում : — Դուն , դռաց Սօսը , դու տարվացրել ես ու հիմի ոչոք դրաղ քաշում ես քեզ հէնց կորցնիլ տամ , որ Աստըծու կորցրած , գողերի մենծաւոր չուն : — Ա՛յ ջանմ , ինձ ընչի ես մէջ բերում նհախ տեղը : հիմի որ դու մի մարդ սպանես , քոս հէրդ թնչ անի , ես բանից խաբար չեմ , վալլան , բիլլան , Ղուրանը վկայ . ես դրանց զրկել եմ ոչխարը , դըրանք էկել են գողութիւն . ախար դու նհախ տեղը ինձ ընչի ես բխարուտ անում էսքան խալխի միջին , իմ միրքիս էլ ա դադր արան , ես էլ ինձ համար մի անումի տէր եմ : Տանուտէրը Մահմատ աղին քաչեց դրաղ , թէ էս տղէն ուզում էր տանիլ Մուլրովի կուշտը , համա քու խաթեր համար ես չեմ թողել , բերել ենք կապել ծառիցը , ճանճերը երեսները կծել են , փախչելուս էլ էդ տղէն սոււել ա մինին եարալու արել : հիմի արի դրա սիրտը առնինք , թէ չէ դա մի կոպիտ մարդ ա , կըտանի Մուլրովի կուշտը , քեզ երկրի միջին խայտառակ կանի , հարիր մանէթ տաս , տակիցը չես կարալ դուս դալ , անումդ կէս փող կըղառնայ . դու զիտես , որ մեր էս հիսկիուաց Մուլրովը եղը վեր ա քաշում , տակիցը հորթ ուզում . մին որ կզաւ , էլ պոկ չի գալ : — Ինչ որ քու քէիք կըտայ , էն արան , ասեց ուսերքը բանձրացնելով Մահմատ աղէն , թնչ տանք , որ էդ տղին ռադի անենք : — Բեր մի երկու ոչխար դրկի , թճող ռաւ ընի , ասեց տանուտէրը թաքուն : — Վալլան , բիլլան , քեօխվան , (տանուտէր) , մեկք եմ , մղկապով ասեց

Մահմատ աղէն, ինչ զարտըր են տուել, որ երկու ոչխար տամ: — Վը-
նաս տուել են, չեն տուել, էլ զրա հարցնելու վախտը անց ա կայել:
Թէ անումիդ ափսոս ես դալի, պոխ տաս: Էս էլ հլա ինձանից եմ ա-
սում, ուլ զխոսայ ինքը հէնց մի իր ասածի սղայ ա, որ մարդի անկաջ
չի անում, տեսնենք զարու կանի, թէ չէ: — Դէ դու գիտես քիօխ-
վան ջան, ասեց Թուրքը, կամքը քունն ա, ինչ կուզես, արա, թաք
պրծացնես ինձ էս խաթայ բալիցը: — Սոն, յետ դառնալով տանու-
տէրը զպա նրան ձէն տուուց, ըստեղ արի, բան եմ ասում:

Սօք մօտ գնաց ու գլխէս ինչ կայ, ասեց տանուտէրը, աղայ Մահ-
մատը լաւ մարդ ա, մենք իրար հարեան ենք: Ես լաւն իմացայ, որ տա
բանից խաբար չի էլի, չոքանները սուտ են ասում, թէ աղէն զրկեց:
արի աղի խաթիր համար զրանց բաց թողանք, աղէն էլ ամէն մընի-
ցը մի ոչխար կառնի, կղրկի քեզ, կուտես: — Աղպէր ջան, կաշառք
ուտող չեմ, ասեց Սօք, ես զատ չեմ ուզում: մեզ մի կտոր հալալ հաց
ոռնինք, ես հարամիլ չեմ, պոխ տանեմ Մովրովի կուշտը, ինքը գի-
տի, ինչ կանի, թող անի, թէ կուզ բան չափ, բաց թողայ: նրանց
մինը ինձ քարով սպանում էր: հիմի էլ գիտեմ, թէ թողամ, պոխ
հետս ինադ ընկնին, բոսոռնիս պոտոռնին, ընչանք իրանց ինազը հա-
նեն: հաղիր լաւն էն ա տանիմ տամ Մովրովին, բերաններինցն էլ գիր
առնեմ, թէ էսօրէն էքուց իմ գլուխը մի բան դայ զրանք ընին մե-
ղաւոր: — Հիմի էլ զիր կըտամ, միրուքը բռնելով ասեց Մահմատ ա-
ղէն, որդի իմ միրքիս բաշխի, մենք զին այրի (ալակիօն) աղպէր
ենք: — Շանը կըտան տիրոնջը խաթր կանեն, ասեց տանուտէրը հայ-
երէն, արի բաց թող, լաւութիւն չունի, արածները մի բան չի: — Ի՞նչ
ես ասում, տանուտէր, ասեց Սօք, չունն իր չուլթիւնը կանի հրը
ըլի, ասում ա «չան էտ աղպէրացի, փէտը ձեռնիդ վեր մի քցիլ», ըն-
չանք տա ինձ գիր չի տայ, իրա մուհին էլ կոխի ոչ, տաղ Աշտարակն
էլ ձեռք չի քաշի, բայ չեմ թողալ: սրանք օձի ջինս են, ընչանք
օխտը պորտը նախանձ կը պահեն:

Սրանք ըսէնց խօսում էին, որ Բաղրատ աղէն կաւ էն գհիցը: օհ
բարով տեսանք, ասեց, Աղայ Մահմատ, քէֆդ ինչպէս ա, էս ինչ
դուլլուդ, շատ թանգ թանգ ես երևում: Աղայ Մահմատը Բաղրատ
աղի կռնիցը բռնեց ու զրծոյ քաշելով, ասեց. սա իմ մարդիկը
բռնել ա հաւող գողանալիս, հիմի երկու ոչխար եմ սալի ձեռք չի
քաշում: — Ի՞նչ պաի ասի, որ ձեռք չի քաշի, ասեց Բաղրատը: դու
էն երկու ոչխարի վըտ մինն էլ աւելցրու, զրկի իմ տունը, ես զլիմն
էլ երկու տամ ու ու սուտ կռցնեմ: ես իմացայ էդ բանը, շատ ասեցի
որ բաց թողայ, համա էդ աղէն մի չարագլուխ իր ասածի մարդ ա,
ոչխարները որ զրկես, էլ կարող չի խօսալ: էն վախտը իմ չնքին:
Մահմատ աղէն տեսաւ, որ ուրիշ չարաց չի կայ, ասեց կղրկեմ: — Սոն:

յետ դառաւ Բագրատն ու ասեց , Աղայ Մահմատի խաթըը ընչի ես կոտորում , բայց թող դողերին , էսօր սրանցն ա , էքուց էլ մերը կըլնի : — Աղայն ջան ասեց Սօը , ես ձեր առաջին համարձակութիւնն չունիմ , որ խօսամ , համա չէք իմանում , ինձ սպանում էին , որ ասում էք , մի ձեռադիր առէք բերնիցը , մուհրն էլ կոխի , դուք էլ ձեռք քաշեցէք , որ ես միամտութիւն : Էն սէաթը բերին Գարեգնին նստացրին , մի դիր դրիւ տուին , Թուրքերին հանեցին գոմիցը , տուին Մահմատ աղէն առաւ գնաց : Եւ որ հեռացաւ , Բագրատը Սօին կանչեց զրադ ու ասեց . քեզ համար մի ոչխար պոկեցի շանիցը , իրիկունը կըբերեն , կըղրկեմ ձեր տունը , համա մորթելու օրը ինձ ու տանուէրին պտի կանչես , եղ էլ քու մարդութիւնը , ըսկի էն երկուսի անումը չի տալի : — Աղայ , ինչ ես ասում , ասեց Սօը , տանուէրը երկուսն էր առնում , դու ունքը շինելու սեղակ , աչքն էլ հանեցիր : — Զէ , որդի , մեղք էր Թուրքը , վեաւ չէին տուել , առանց էն էլ լաւ բօլ պատիժ էիր տուել . Ալին գերեզմանիցը դուս գայ , ութ օր նրանց երեսը ցեխ քսելով չի կարող սաղացնիլ . դու իմանում ես , Մովբովի կուշտը որ տանէր ընտանց , քեզ հողէց հողի կըկորցնէին . գնա մի հաց կեր , մինն էլ մատաղ տոնը , որ Թուրքը էշ էր , բան չի հասկացաւ . դու անց կարաս քեզն ու քեզը պատիժ տալ : Սօը տեսաւ , որ աղէն բանը հէնց ծանրացրուց , որ տակիցը ուրիշ բան ա դուս գալի , շնորհակալեմ աղայ , ասեց , որ ըտէնց ա , էն մի ոչխարն էլ քեզ բաշխեցի , թող ասնն ոչ , թէ Սօը իր օրումը կաշառք ա կերել : — Ապրիս որդի , խնօք ես խօսում , օձի փուշը լակակը կըմարսի , սերը սալթորը կուտի , դու որ էն մի ոչխարն առնիս , հազար մարդ վրէժ կըխօսայ , համա ինձ համար ոչով էլ բան չի ասիլ . ոչինչ , հալբաթ մին օր ես քեզ պէտքը կըզամ , դու գիտես , Բագրատն եմ , մենծի մօտ խօսքս երկու չի ընում . գեղն էլ ոնց կուղենամ , ընէնց չուտ կըտամ . հալբաթ մի բան կունենաք , իմ աչքի վրա . էքուց էլօր էլ Աստուած պահի , հասել ես , պտի պսակուիս , առաջնորդն իմ բարեկամն ա , թէ կուղ չհաստեթիւն էլ որ ընի , ես անց կըկայենամ , թէ չէ դու գիտես , երկու փութ շաքարդ կուտի մի փուշ բանի համար . էլ ինչ երկարայնեմ , ում աղջիկն էլ սիրում ընիս , որ տանն ոչ , ես կըհողամ : Ըսէնց ասելով Բագրատը մարտեց իրեք ոչխարն էլ , մի խորովածացու էլ ա չղրկեց Սօին . նա էլ , զորթ ա , վերջն խնայաւ , որ իրեք ա էլէլ , համա ասեց էն ուտելով էլ բան չէի դառնալ , դուք տեղը մարդի սիրտը կըկոտրէի , յետոյ վից ոչխարաղին էլ որ տայի , անձախ տակիցը դուս գայի , հալալ ըլի նրան իր մօր կաթի պէս :

Ծանր ու բարակ միտք անելով էրթում էր Սօսը Սուրբ խաչի պատին դպա իր փեսի տունը , որ երեսէն էկել թայթի կանչել էր : Տէր Աստուած , ասում էր , էս հացի վախտ չի , թէ ընդուր համար կանչած ընի , կընի որ սիրեկանիս հօրիցը մի խօսք խնայած ընի , ես անց կացած օրը ասել էի իրան , որ մտքիցը քցի ոչ , կարենայ բանը հէնց կայացնել , որ աշունքը չի ընկնի : համա չէ , էս Աշտարակու խառնուած վախտն ա , ամէն մարդ իր ցափն ա . ո՞վ գիտայ ինչ ա ասում : էս մտքով մտաւ Սօսը փեսի տունը , բարով տուուց ու թէ էլ ինչ ա միտդ ընկել , կամ աղընիդ կըլի պակաս , կամ մաղընիդ : Օհ , բարով Սօս ջան , ասեց փեսէն . ընէնց մի կեղծաւորութիւնով , որ Սօսը ինքն էլ արմատաւ իր փեսիցը ըսէնց քաղաքաւարութիւն , առաջինն էր , որ տեսնում էր : Նստի , տես քեզ ինչ եմ ասում , որդի , ընչանք երբ պտի քո խեղճ մէրը մնայ ձեռը ծոցումը միտք անելով : նրա ամսկիցը դուք հնց պտի դուա դաք . ախար մի մաքնիդ բերէք , թէ նա ձեզ ծիծ ա տուել , մենծացրել , համա հիմի կրակներու մըդ էրվում ա ու շուաքներումդ չի հովանում . ընչի չի պտի նրա խօսքին դու անկաջ անես , ընչի պտի նրա սիրտը կոտրես : — Ի՞նչ ա ասել , որ խօսքիցը դուա եմ էկել , արմայած ասեց Սօսը . ես հէնց դիտեմ , թէ նա ինձանից չատ ա չնորհակալ , քանց մէկէլ տղեքանիցը . ես ընչանք ըսօր նրան մի կծու ջուղար չեմ տուած : — Չէ , չէ , ասեց փեսէն , ընչանք դու նրա խօսքին անկաջ չանես , նա քեզանից կարալ չի չնորհակալ ընիլ . ըսօր ինձ կանչել էր , աչքերիցը հէնց էր վեր ածում , որ զլխիս կրակ թափուեց . արի , ասեց , խրատի Սօսին , որ յետ կենայ էդ խորհրդիցը . էն մի մատը քօրիէն պտի բերի , ես ինչ պտի անեմ . մեղք ա , որդի , մէրդ . քեզ համար հէնց աղջիկ ուզեմ , որ նրանից հաղար փառքով սիրուն ընի , ձեռացաջուր ունենայ , մարիֆաթով ընի , ինչ ես դու դրա պոչը բռնել ու պոկ չես դալի , բա քու մօրը չես խեղճ գալի : — Հերիք , հերիք , փեսայ , խնացայ միտքըդ , նօթերը կիտելով ասեց Սօսը . էդ սեպերը գիտեմ , թէ ձրտեղանց ա տուած . իմ մէրս չի ասել , թէ չէ ինձանից ամանչում չէր . մին աօր էդ խօսքը , մին էլ բերնիդ հանես ոչ . չնորհակալ եմ մնաս բարին , ձեր համն էլ առայ : — Հլա մի քիչ կաց , կուռը բռնելով ասեց փեսէն , ո՞վ ըստում մի աւել պակաս խօսք ա խառնում , որդու առաջը դայ , քու մօր իր բերնի խօսքն ա : մին էլ որդի , ես էրէկ Հեթումին տեսայ , ինձ ասեց , որ ձեր կորցրածը մեղնում կայ ոչ , ուր կէրթաք դնացէք , Աստուած ձեզ հետ . է լաւ , հլա նստի մի քիչ զրից տանք , ընչանք քերդ մի քիչ հաց չինի ուտենք . աղջի , վեր կաց հաց չինի ուտենք , ասեց կնկանն ու սկսեց խեղճ Սօսի զլխին աւետա-

րան կարգաւ : Ա՛խ , երանի , թէ ամէն տեղ եւ փխ մարդը չըլէր . անտէրի փող , ընչկը չես անում . խեղճ տղին ինչ տարաբաղդութիւնի պատճառ պտի դառնաս . քու տխուր յիշատակը պտի ամէն լոողի սիրտը զողացնի : Սօսի փեսին մի պառաւ աղջկայ հէր տառնուհինց մանկթ կաշառք էր խոտտացել , թէ որ կարենայ տղի միաքը ծով տայ իր աղջկայ վրէն . «կաշառքը մութը տեղը լիս կըտայ» , . անխրաւ փեսէն ծախեց տառնուհինց մանկթով իր բարեկամութիւնը , ջաղուքտար պառաւի պէս տամարն ա մտել , ուզում ա տղի բաղդին քար քցի : Կնիկը մարդի միաքը վաղուց գիտէր . հացի անումը լսելն ու վերկենալը մին էլաւ . հաց քաշեց առաջներն ու ասեց աղպօրը . փեսեղ ինչ ասում ա , խօսքիցը դուս մի գալ : Տես ինչ տեղն ա հասել , քիրն աղպօրը փոս ա փորում : Հացը դրին առաջներն ու մարդ ու կնիկ մտան Սօսի տամարը , աւսոնում են , վարդիթերին նրա առաջին լիրբ են չինում , փխ ազգից են շինում , մուռտառ , քօռ , շլինքը ծուռը , սաը չուխա՛ ել բան չեն թողում , որ անխղճմտանք բերաններիցը վեր չի անեն էն աննման հրեշտակի պէս աղջկայ վրա . կնկայ ասածին մարդն ա վկայութիւն տալիս , մարդինը կնիկը . վաղի առակի պէս , որ ասում ա «տանտրոնջ վրայ լիս վեր էկաւ , ո՛վ տեսաւ , գղիւրը , կամ թէ «տանտուտէրի վկէն զգիւրն ա» , : Համա Սօսը իր անկաջների մինը մաղ ա շինել մինը խախալ , դէսն ասում են , դէնը դուս ա ընում : Շատ խրատեցին մարդ ու կնիկ , տեսան որ , թէ նրան ասած՝ թէ քարին՝ մին ա , եքսան սկում ա գծուիլ , խօսքները փոխեցին ու իրար աչքով արին . կնիկը տեղիցը վեր կացաւ , դուս գնաց ու տուն էկաւ . կէս սնաթ չի քաշեց , Սօսի մէրը տուն մտաւ . (դու մի ասիլ , կնիկը գնացել ա իր աղին զրկել պառաւի հետ .) որդի ջան , տուն մըսնելով ասեց Սօսին , ընչի չես փեսիդ խօսքը լսում , ընչի չես ինձ խնայում . փեսեղ ըսօր ինձ ասեց , խմանում եմ , որ զօրթ ա ասում : — Ես ինչ եմ ասել , մէրս , ես ինչ եմ ասել , դու գիտես քու տղէն . դու ինձ աղանչաք ես անում , հիմի մեղքը քցում իմ վրա , աչքով անելով ու ձեռը թափ տարով ասեց փեսէն : Պառաւը էն սնաթը հասկացաւ , թէ ինչ ա ասում , լիզուն ծամբնրելով ասեց . ախար ես մեղք չեմ , մի մատը երեխէն բերես մեր տունը նա ինչ պտի կառաւարի , ընչի ես ըտէնց քու ասածի ընում : Սօսը սխալեց , դեղնեց , սփրթնեց , դառաւ թանաքինչը քամի մտած գլի մողու նման վեր թռաւ տեղիցը , որ դուս թուչի . ախ , ասեց , սրանք ուզում են ինձ ընչանք վերջի շունչս մի ուրախ օր չի տեսնեմ . բանը գլուխ էկած պրծած՝ հիմի նոր չար թել են օլորում : Հէնց որ հասաւ դրան առաջը , տեսաւ դուռը չինած՝ բաշիքը հանած , էն սնաթը ծղրտաց վըրնեքը , անաքանդներ , բաց արէք դուռը , թէ չէ էս սնաթը արիններդ վէր կածեմ , ասեց արինն աչքերը կոխած ու վրայ պրծաւ դպա փեսէն : Սատանի սրօց փե-

սէն կուչ էկաւ ալըրի ջուալի տակին։ Սօսի աչքովն ընկաւ չլինքը ծը-
ռած՝ կուչ էկած մէրը, ձեռները ծոցին, աղէն ճանանչեց էս վայրի արջ
դառած վախտը իր մօրը, թիւացան ձեռները, դամէն ընկաւ գետին,
աչքերը սև ու սխալակին տուեց, բերանը տաք ջուրը կոխեց, շըշ-
մեց զուլի պէս փռուեց գետնին ու էլ իրան խնացաւ ոչ։ — Վայ գլխիս
իմ տունը քանդուեց, ձեր տունը քանդուի, ջուր բերէք սև սրտեր,
երեխէս ձեռաց գնաց, ասեց մէրն ու ինքն էլ ընկաւ աղի գլխին, ա-
ղիքը փորումը կտոր կտոր ա ընտում։ Սոս ջան ... Սոս ... Սոս ... թիւ
ձէնով կանչում ա անկաջումը։ համա ուր ա Սօս պառաւն էլ հետը
թիւացաւ։ մէր ու աղայ նուաղած մնացին։ աղջիկը վազեց, ջուր բե-
րուց, մարդի վրա ծղրտաց։ դուռդ փակուի, տունդ բրիչակ ընի,
մէրս ու աղպէրս մեռան, նանի ջան, աղպէր ջան։ Պառաւին, որ նոր
էր վէր ընկել, ինչ հալով ջուր ածելով վեր նստացրին, համա Սօսին
բնչ քեար կանէր։ երկու դասաց քուքուրթ կրակ տուին, ատամները
հէնց կցուել էր, որ չախմախը երկու սհաթ անձախ մտաւ մէջը։ չատ
չարչարելուց յետոյ նոր գէջզան գէջ սրտաքթալը մի քիչ տրիաց ու
ջուր ... ասեց։ Զուրը տուին իրան ու կամաց կամաց յուշի բերին։ Ա՛յ
անաքանդի մարդ, ասեց կնիկը, մենք արէն տէր էինք դառնում,
բաց թողանք գնաց, Աստուած իրան հետ, ասեց ու դնաց զուռը
բաց արուց։ Սօսը վեր էր կացել, չէր վեր կացել, աչքը դրանն էր.
հէնց որ տեսաւ բաց, տախտակով, զլուխը դողդողանելով վեր կա-
ցաւ ու ասեց։ Աստուած էլ էս տան երեսը ինձ արժանի չի անի տես-
նելու, քու զուռը սև քարով շարուի փեսայ ու դուս էկաւ գիծ շնած
գնաց դուս Գարեգնի կուշտը նրանց յիքին։ Գուռ մօտ չի էկած՝ Գարե-
գինը վարաւուրդ արուց, որ Սօսը գալիս ա, համա մի ուրիշ թաւուր
ա երևում։ մօտացաւ, որ ոչ պատկերք կայ վրէն, ոչ շնորհք, աչ-
քերը փոս ա ընկել, պինչը երկարել, պոռչները լեղակ դառել, ձեռ-
ները ուռի պէս դողում են, հեթհեթում ա, թրջուած՝ դառել ա մի ալ-
անդակ դատ։ այ տղայ ասեց, էդ բնչ ա քու հալը։ դու էս երկու օրս
նր տեղես։ — Արի, արի մանկանք պատմեմ, ասեց Սօսն ու գլխիցը
ընչանք վերջը մի մին Գարեգնին պատմեց։ Հէնց որ լսեց Գարեգինը,
արտասուենքի տեղակ պէժ պէժ կրակ էր ուղում դուս տայ աչքերիցը.
քիչ մնաց, ասեց, էս էլ քու օրն ընկնիմ, ախար ում աղջկայ համար է-
լին ասում։ — Էլ ընչանք եղբանը չխմացայ, ասեց Սօսը, ուրբաթը թէլ
էկաւ քանց չաբաթը։

Էս երկօրը Սօսը Գարեգնի կշտին կացաւ, յետոյ ուրբաթ առաւօտեց
առաւ Սօսին հետը, էկաւ գեղը, ինքը գնաց ժամ, նրան էլ զրկեց իրանց
տունը, որ էրթայ մօրը տեսնի։ Հէնց որ դերեզմաններիցը վէր կրան
նոր ննջեցեկատէրերը, ոսպաշխաշուն ժամումը կերան, ժամը դուս էկաւ,
Գարեգինն էլ յետ գնաց Սօսեց տունը, տեսաւ մէրն ա տանը, Սօ-

սը գնացել ա յիքին. այ պառաւ, ասեց, դու խելքդ կորցրել ես, թէ ինչ ա, դու քու ձեռովդ քու տունը քանդում ես, աղէկ բաւքի մեռնում էր. էս ինչ ա, իրեք օր ա, խելքը գլուխը չի գալի: — Աման, քեզ մատաղ, ասեց պառաւը, Ատոռածանից կըլնողընմ, որ իմ փեսէն իր կեանքումը լաւ օր չի տեսնի. նրա մինը երկու չըլնի. էկաւ գլուխս տալաւ, թէ հա, հա, հա... ես լսել եմ, որ նշան էք դրել, դուք ճիւղ խելքովն արիք, մենք հէնց բարեկամ չենք ու մի կոտոր աղուհաց կերենք, այ իմ աղուհացը նրա աչքերը բռնի, հէնց ասենք, քեր չի՛ ու մի վախտ ձեր զարաւաչն ա էլի, պէտքը չէր, որ մեր միրքի տակովն էլ անց կենայիք. էն ինչ աղջիկ ա, որ ուղիւ էք, աչքը շաշ ա, չանէն ծուռն ա, չեմ գիտում ինչ ա. ես էլ միամիտ կնիկ, հէնց գիտեմ, թէ լաւութիւն ա անում, առատացի, հիմի իմ ձեռովն իմ տունը քանդում էի. ես ինչ էի գիտում, թէ ըսէնց կըլնի: — Է՛, նա հում աղջկին էր ասում, ուղենք, հարցրեց Գարեգինը: — Վաչէի աղի, ասեց պառաւը: — Հէրիքն բաւ, ասեց Սօսը, ես քոմմա հասկացայ, մնաս բարին ու դուս էլաւ, որ էրթայ՝ Սօսին ասի: Համիկին քօռ զաղինայ, դրան ռաստ էկաւ Վաչէի աղէն. բարաջողում, ասեց, խաղիայ Գարեգին, քեզ հետ մի քիչ գրից ունիմ, կըլնի, որ զահմաթ քաշես մի քիչ ոսն ընիս: Նա էլ եդ էր ուզում, էն սհաթը կաննեց: — Գիտես ինչ կայ, ասեց Վաչէի աղէն. ես լսել եմ, որ դու Սահակենց Սօսին շատ ես սիրում, համ բարեկամ էք, համ ողջում աղպեր. Ատոռած սէր միաբան պահի. համա իմ աղջկիկը դու տեսիլ ես, ինչ անարար եկուած, դուս էկած, բանի միջում վարժուած, հասակն առած աղջիկ ա, մի տուն կը չալակի մէջքին ման կածի. ես էն օրն ասել եմ Սարգիսանեց տիրացու Տիրամին, որ նրա փեսէն ա՛ ու տասնը հինգ մանէթ էլ փէշքաշ եմ ասել իրան, որ բանը չլնի. համա տեսնում եմ, որ նրա ձեռիցը բան չի գալի. թէ դու կարենաս էդ բանը գլուխ բերիլ, քեզ քսան մանէթ կը տամ, մի մահուդ էլ չուխայ, խօսքս խօսք՝ ընի, իրա էլ, նշանածի էլ քթէթը (հարսանեաց հանդերձը) կըկարեմ, լաւ բաժինը կըտամ, հարսանիքի խարջն էլ քոմմա ես կըքաշեմ. ասած ա, լաւ տեղը կաշառք տուր ներս քցի, փիտ տեղը կաշառք տուր դուս քցի, փառք աստուծոյ, աշխարհքը գիտի, թէ նա ինչ աղայ ա: Էլ Գարեգինիցը թաքուն բան չի մնաց, խմացաւ, թէ կովն ո՛ր ա ջուրը տարել. լաւ կըլնի, ասեց, էս յիքանոնց բանիցը մի պրծնենք, քեզ ջուղաւ կըտամ ու թողուց գնաց:

Հասաւ Սօսենց յիքին, տեսաւ, որ ամենումը խոմիալով քնել ա. էլ զիւր չարուց վեր կացի, ինքն էլ կողքին թէք ընկաւ. մի վախտից յետոյ Սօսը վեր թռաւ, տեսաւ Գարեգինը կշալին: — Օ՛հ, ասեց, էս երբ ես էիլ, արի էրթանք հաւող ուտենք, արշառապալով աչքերը ճըմբուլով, ճըմկոտալով, Գարեգինն ուղեցաւ, որ Սօսին մի փորձի. Սօս, ասեց,

ինձ սիրում ես : — Ա՛խ, ասեց, նոր պտի խմանաս, որ ես քեզ սիրում եմ, թէ որ ըտէնց ա, լաւն էն ա, դետինը պատուի, ես մէջը մանկիմ :

— Աստուած մի արասցէ, ասեց Գարեղինը, բաս արի ինչ որ տեսնում, անկաջ արւա : — Էս սահաթը, ասեց Սօսը, թէկուզ ասան դամէն կոխի սիրտդ քեզ սպանի, անեմ : — Արի ձեռը վեր կալ էդ աղջկանիցը, ասեց Գարեղինը : — Ա՛խ, աղպէր ջան, ասեց Սօսը, իմ մտքովը չէր անց կենալ, որ մի վախտ քու բերնիցը ըտէնց բան դուրս կըգայ : համա որ տեսնես, ձեռը վեր կռնիմ : — Ապրիս ասեց Գարեղինը, գիտես, հիմի ես մի բան եմ ասում. փեսիդ արածն իմացայ, նա քեզ համար ուղի ա վաչէի տղի աղջիկը, էն թաւուր աղջիկն ա քեզ կամ տեսի, տասնուհինգ մանեթի համար քեզ մահուան դուռը տանիլն ամանել էի : նոր վաչէի տղէն ինձ պատահեց. ինձ քսան մանէթ էր տալի մի մահուտ էլ չուխայ, թէ որ բանը դուրս բերիմ. տեսնում ես աղպէր, բարեկամիցն ինչ ա դուս գալի. հէր ա աշխարհքումս բարեկամ, քըւորիցն էլ մօտիկ բարեկամ, տեսար ինչ արեց քեզ : — Վէյ զլխիս, ասեց Սօսը. էս իրիկուն կիրթամ նրա աղջիկը կըսպանեմ իրանց յիքուցը գալուս. տես հլա, փառքիդ մեռնիմ Աստուած, ում վրա մարդ կըխօսայ, ինձ վրա չունա հաչում. անպատճառ էս իրիկուն անց չեմ կացնիլ, ես նրա կարմիրը կըկապեմ : — Գիժ մի կենալ ասեց Գարեղինը : « չունը կըհաչայ, քարվանդ կըքօչայ, թո՛ղ նա էլ իրա համար աշխատի, դու ձեռ քցիլն ստան. դու արի էրթանք մեր յիքին, հիմի մէրս կիրակուրը պատրաստել կըլնի :

Էս հաւողի վախտը Աշտարակայ յիքանիքը դառնում են դուքան բաղար, աւելի ճամբի վրինները. չարչի ասես, եմիշ ծախօղ ասես, ֆաւչի, թիղ բայ անող, գարի քցող, նետը դնող, զրբաց, մէկ խօսքով ինչ ուզես՝ կըգտնես : Հէնց որ Սօսն ու Գարեղինը էկան իրանց յիքին, տեսան, որ մի դարաչի (Թուրքի բօչի կնիկ) նստել ա ափնումը, դնկն. ա մօտիկ տալի, մի չորս հինգն էլ հետը. ութ ինն էլ լակտաներ չիվլախ չիվլախ, ոտները բոբիկ, զլաները բաց, արեիցը սկացած անծող դառած չալակներին՝ կաննած են : Գարեղինը սաքի ուղեց բարկանալ, հեռացնիլ, համա Սօսը չի թողուց, թէ տեսնինք ինչ են բաց անում. ինքն էլ իրա համար դնկին մօտիկ տալ տուուց : Ղարաչին ասեց, դու մի կորուստ ունիս, ման ես գալի չես գտնում, էս երկօրը տեղն արել ես, համա ուզում են քեզ մտրորացնեն, թէ ընտեղ չի, համա դանկուղ համար Աստուած ա խաբար : Ղարաչոնցից մինն էլ թիւ (ոչխարի կամ դառան էրի) մօտիկ տալ դիտէր. նա էլ ասեց, թէ կորուստդ անպատճառ կըդտնիս. մինն էլ թասի մէջը ջուր էր ածում ջրին մօտիկ տալի. նա էլ ասեց, թէ դու ո՛չ կորուստ ունիս, ո՛չ գտնես. համա քեզ թըշնամիք ունիս, թաքուն ետեիցը ման են գալի. Գարեղին մէրը գնաց հաւող դեղձը բերուց սուուց զրանց ու ճամկու քցեց. ինքն էլ աղջկերանց հետ

նստեց դեղձը կրկեց ձմեռուան արանու համար, տղէքանց հետ զրից սալով:

Ի Գ.

Սուրբ խաչ չարաթ իրիկունը Աշտարակումը ինչքան նոր ննջեցեալները կային, թունդրները վառեցին. էծերը մորթեցին ու խորովուն քաչ արին էքուցվան համար. տանակինը իրա տեղերը թունդրի շըրթանը քցեց ու քնեց, որ վախտ վախտ վեր կենայ, ակը տայ, տեսնի էրուել չի հօ: Լիսը որ բացուեց ամէնի վրայ էլ, հանեցին անուշ խորովուն թունդրիցը, հոտիցը մարդ էր կշտանում. սր տեղը ձեռն էիր տալի, թեւ թեւ էր ընում, կտրատեցին բաժին բաժին, փայ արին հարեւաններին, աղքատներին ու ով էլ ռաստ գար. լաւ լաւ տեղերիցն էլ կտրեցին վեր կալան, որ ժամը զրկեն ճաշին, էրին էլ տէրտէրի համար պահեցին: Ես օր նոր մեռեալները սուրբ խաչն ա. թէ կուղ պատի երեսայ էլ ընէր, պտի կատարէին. կնանիքը ամէնքը հաւաքուեցին իրանց բարեկամ ննջեցելք ունեցողների տունն ու քչերհանայ գնացին գերեզմանները, լաց էլան, ընչանք տէրտէրներն էկան, օրհնեցին ու էլ յետ թօրունով վեր կացան էկան ներքե. թաղարէք (պատրաստութիւն) տեսան, որ ժամը հաց զրկեն: Էլ յետ ժամի սեղանը բացուեց, սուրբ խաչի խորովուն լցուեց. էրին սուփրի զլխիցը տէրտէրը վեր կալաւ զըրաղ զրուց, որ տուն զրկի, մնացողը նստեցին անուշ արին, օղորմաթաս խմեցին ու վեր կացան:

Գարեգինը հէնց որ էս հացկերութիւնիցը վեր կացաւ, Սօսը միտն ընկաւ. գնաց մօր կուշտն որ վաղարչակենց տանը տանակին էր, մի քիչ խորովու առաւ ու գնաց Սօսնց ածերը: Հիմի թէզ թէզ էր երթում. վախում էր, որ Սօսը գժուի ոչ ու գնաց վաչէի աղջկանը փնաս տայ. Տեսաւ, որ Սօսը ընտել չի. յատ դէս ու դէն ձէն տուուց՝ չկար. հէնց ուղեցաւ յետ դառնայ, մին էլ էն տեսաւ, որ Սօսը մի ահաղին շահմար օձ, մի ձեռը չնքումը մի ձեռն էլ պոչիցը բռնած բերուց: Գարեգինը հէնց որ տեսաւ վախեցաւ ու յետ քաշուեց, համա Սօսը մի վախիլ, ասեց ծիծաղալով, մեր թշնամին էլ ըսէնց խեղճանայ իմ ձեռին, ոնց որ էս գաղանը: — Այ տղայ էդ հրտեղանց ես բռնել, ասեց վախախելով Գարեգինը, վեր քցի սպանի, թէ չէ մի փնաս կըտայ: — Ի՞նչ ես սիրտըդ ա՞ քցում, ասեց Սօսը, սա իմ գերին ա գառել, գնացել էի մեր քարաբաշը, տեսայ, որ Արշաիրը աւսոնչուն (թովիչ) հետը քցած՝ տանում էր իրանց յիքու պատը աւսոնիլ տալու. հարցրի էդ ի՞նչ ա, ասեց, օձ կայ պտի հանիլ տամ. էրեկ երեխէքը տեսել են, վախումեմ մի վընաս տայ: Ես որ լսեցի Արշաիրիցը նրանից առաջ ընկայ ու ասի, արի ես էլ գամ, գնանք տեսնենք. հէնց որ հասանք նրանց յիքին, մին

էլ տեսայ, որ պատի տակին կուտայ էր էկել, վրա վազեցի դպա օձը, համա նա փշաղորուց ու վրա վազեց. ես անկաջ չի արի զամէս հանեցի ու առաջ գնացի. օձը տեսաւ, որ ես իրանից վախում չեմ, յետ փախաւ, ես ոտս դրի շնքին ու ընչանք նրանց գալը բռնեցի շնքիցն ու վազեցի առաջները : Աստնչի Թուրքը որ տեսաւ, արմայաւ ու ինձ վախացնելու համար ասեց. վեր քցի, թէ չէ քեզ ֆնատ կըտայ. ես, որ էդ թուրք բաները ինձ համար խաղ ու պար են, անկաջ չարի մի թուռն երեխէք աւստնչու քառակիցն էկել էին, զլսիս վրայ տուին. հէնց խմանա, թէ էն սնաթը էս հարեանների անկաջներումը ձէն տուին. ա-մէն տեղից կիտուեցին. Վարդիթերս էլ որ հարսի հետ ներքերը սերկելու տակին նստած էր, էկաւ մի քիչ վերեւ ու մտիկ տուուց : Էլ ու կարայ ինձ բռնիլ, հէնց իմացայ աշխարհքն իմն էլաւ. կոներիս վրայ մի նոր զօչաղութիւն էկաւ, սրտումն էլ հէչ ահ չի մնաց, հօ առանց էն էլ չկար. աւստնչու զիլի աւետարանը ինձ համար մի սև փող չի ածեց. ես իմ զօչաղութիւնը չհանց տալու համար բաց թողի ավնումը. խալիը քօմմա վախեցան ու ճղճղալով յետ փախան. օձը ուզեցաւ որ փախչի, մին էլ վրայ հասայ ու հաւի ճուտի պէս բռնեցի : Աստնչին վախենում էր մօտ գալը, յետոյ տեսաւ, որ վախացնելով բան չի կարաց չինիլ, զօչաղութիւնս զովեց ու աղանչաք արուց, որ տամ իրան տանի առամնե-րը հանի, ման ածի, դատ կիտի իրա համար, համա տուի ոչ, վեր կալայ բերի : — Վեր քցի սպանի, ասեց Գարեղինը. ասած ա, նախթ նրան, որ օձը կըտեսնի ու չի սպանիլ : Ես էլ հէնց ըստուր համար եմ բերել, ասեց Սօը, որ տիկ հանեմ, մարթին զամիս երեսը քաշեմ : Սօը էս օձը բռնելով հէնց զիտէր, թէ աշխարհքս իրան են տուել. իրա սիրեկա-նի մօիկ տալը, աւստնչու իրան զովիլը, Արշալիլի արմացքը սաները գեամիցը կտրել էին, համա Գարեղինը փափակի ցաւալի խօսքերը լսե-լուց յետոյ, որ Սօին չէր ասել, միտքը տասանում էր. ընդուր համար էլ սառը սրտով էր մօիկ տալի Սօսի արածին, ասելի տխրում էր քանց թէ ուրախանում : Սօը իրա գերեմաստի զազանաւիովը մի հետ որ տուուց օձի զլսին, իր բանիցը պրծաւ. թէ չէ որ զլուխը չի ջարդել, թէկուզ հազար կտոր անէր, օձը չէր սառիլիլ ընչանք աստղերը դուս գալը. յետոյ կաշին հանեց, անց կացրուց մի հաստ փէտի վրայ, որ չո-րանայ ու ինքը գնաց ձեռները լուաց, էկաւ Գարեղնի բերած խորո-վուն կերաւ :

Մեր Պարէտն ուզում ա էքուցումանից քաղ քցի, ասեց Սօը, ինձ ասել ա, որ ես էսօր տաքսր (զինու հոր) առադաստը լուանամ, ճը-րադուեմ, որ էքուց միջնահանդի ածերը կրենք մի քանի ձիով, էլ որ էլ քարաբաշը քաղենք, բերենք ըստեղ, ընչանք էս չարաթ բալքի կարենանք վիրջացնիլ. համա ես ասեցի, թող էսօր կենայ, էքուց պա-հանի (ձմեռուան համար կախ տալու խաղող) կրկիտենք մեղք ա կի-

բախի ա, մեռելոցք ա. էլ օրումանից քաղը քցենք. դու ինչ ես ասում էս խօսքին, զրուան ինչ ա զրած Այտնաւորքումը կամ մաշտոցումը. էքուցուայ կիրակին կտալիլը մեղք ա թէ չէ: — Ոչ մաշտոցումը կայ էդ, ոչ այտնաւորքումը, ծիծաղալով ասեց Վարեղինը, համա տօնացոյցը զրում ա, որ էքուց մեռելոցք ա, սրտի մեր ննջեցեց հողու համար աղօթք անենք, ուրբաութիւն տանք. մեր վրայ ամակ, աշխատանք ունին. շատ չենք նրանց յշատակը մտքներս բերում. անումն էն ա, տալին հինգ նաւակաւիկ կայ, իրեքն անձ խ ենք կատարում: — Դա, տաքար առադաստ լուանալը. հօ մեղք չի, հարցրուց Սօր: — Ընչի, թաղին չուն չես հետարում, ասեց Վարեղինը, ըտոնք բան չեն: — Թէ որ իրիկնապահին անենք, հօ մեղք չի, հարցրուց Սօր, մենք մեր հօրերիցը տեսել ենք, որ կիրակի օրն էլ, որ ճաշը թեքուեց, կիրակին կոտրեց, բանի կենալը մեղք չի. չաբաթ օրը, որ իրիկուայ դանդաղը տան, ընդուց յետոյ մեղք ա, որ կիրակամուտ ա, էքսի օրն էլ կիրակի ա. էսօր էլ մեղք ա, ընդուր որ էքուց էլ կիրակի ա. էքուց իրիկնապահին ինչ կայ որ: — Օրը հնց կըկտարուի, ասեց Վարեղինը, սաղ օրը հնց որ կայ, ընչանք իրիկուն էլ ընէնց կըլի էլի, կիրակին կտալիս օրն ա. — Դատ լաւ, ասեց Սօր, բա որ ըտէնց ա, էքուց էլ անց կենայ, էլ օր բանի կըլենանք. տաքար առադաստ լուանալն ու պահոնի կիւղը մի դժար բան չի. վառք Աստըծու, իրան տուածիցը էնքան արլան հաւաղ ունինք, որ ութ բեռն էլ պահոնի տանինք, էլի կմնայ. ասկաբին ու քիշմիչին մէրս քաղել ա չամիչ արել, մէկէնիւրիցը շատ ունինք. էլ լաւ կըլի էլ օր սրտօքներս (կակալ) էլ վէր կանենք, կըմնայ փշատը, չորեքշաբթի օրիցն էլ քաղը կըքցենք: Համա զիտես, էքուց մեր գեղի կէտը քաղում են. էսօր հիմի կարամ ասիլ, որ հարիւր տեղ տաքար առադաստ են լուանում. տէրտէրի տղէն հէնց նոր ճրաղուն սղոնծի միջին տանում էր. ասեց սրտի էսօր սղոնծում, որ էքուցուանից քաղ անենք. ժողովուրդը որ կայ, աչքը տէրտէրին ա քցում, ինչ որ տեսնում ա, էն ա անում. տէրտէրը որ կիրակի օրը բանի տեղ չի քցի, ժողովուրդը հօ զատիկ կիրակի օրն էլ հէտար չի սրտի քցի. սաքի էս ինչ իրաւունք ա, որ մեր էրէցն անում ա. բա վրըները խօսալուս բերնիս զալիս ես, թէ մի խօսալ. հայ խօսքը մեր առաջնորդին հաղցնող ընէր հա. ես զիտէի, թէ կիրակուրը հնց կէլիէր. դուք երբ սրտի քաղ քցէք: — Մենք հլա էլ օր սրտի սերկիւններս քաղենք. մի քիչ տանձ ունէինք էն օրը քաղեցինք, պահոնի էլ զեւ. չենք հաւաքել:

Վարեղինն ու Սօր երկար խօսալուց յետոյ կամաց կամաց զրից տալով յետ եկան զեղն ու դնացին լեզանալու ճաշուայ շոքին Աւաղադիօլումը:

ԻԳ.

Յերեկը քշերին յաղթելով ցրուեց նրա թանձր մութը. մարդկերանց քունը փախաւ. զնաց աշխարհքի տակը : Արեւ դեռ. նոր իր զուխը հանել էր Սուրբ Խաչի մեռելոցք երկուշաբթի օրը, որ Մովսէս թափեց վէր էկան դպա Աշտարակ քաղաքները շալակներին, մի երկու ցամաք հաց միջին, հինգ վեց հարիր հողի Կարբցիք ու Հանավանքցիք, լցուեցին ուռուցի պատերի տակը, ընէնց՝ որ ճամփայ էլ չէր ընտամ, որ մարդ անց կենայ : Աշտարակցիք տեղիցը վեր կենողը մի մին մարդ դրկում են ուռուցը, որ քաղուոր բերեն յիբին քաղելու. Վարդիթերի հէրը քոմմէքիցն առաջ դուս ա էկել, տասը հողի առաջ արել տանում յիբին ամէն մէկին իր քաղաքովը մին հաւող խոստանալով : Գեռ արեւ նոր էր բարձրանում, որ էնքան Փահլիցը մինը չի մնաց, քոմմա ցրուեցին յիբանիքը. Ըստուց յետոյ ընչանք յիբանոնց վերջանալը Աշտարակու հողը Աստուած ոչ չհանց տայ. ինչքան հարուստ մարդ էլ որ ըլի, հաքին հէնց գուրչ կընի, որ ծլանքները ուռու տերեի պէս երկար երկար քաշ ընկած կընին. քոմմա էլ պատուուէլ են յիբանոնցումը հաւողի. թփերի մատներիցը կամ տաշտակներիցը : Կնանիքը, որոնք տանն են քնում, առաւօտենց թէզով իրանց բանը կըպրծնեն ու դպա յիբին. մէկ խօսքով մի խտակ շոր չէս գտնիլ, որ չիրոտ էլած՝ կուպր դառած չընի. մի գհիցը քաղցու կրողները բարձած լեքշերը (որթենի տիկ), ձկանոնցը դահ տալով, քամակիցն ընկած կրում են, մի մին տեղ էլ ճամփին փութ տալի, որ պատուուի ոչ, ես թէ որ լեքշը փտած ա ընտամ կամ քաղցուն չատ ա էփ էկած ընտամ, մի ստաիկ տեղ որ ուզում ա ծալի լեքշը, էն սհաթը մատահար (փութ փայտէ բիլ) են շինում ու տալի ծակուած տեղին, որ դուս չի քցի : Որը յիբին քաղիլ սրծեւ ա, պղինձ ա, որ կրում ա գեղիցը, մաթ (բաքմազ) էփելու համար. ով որ չի ուզում յիբումն էփիլ, տուն ա բերում. երկու ընկնի մենձ մենձ արաղի պղնձները դնում են անկրակ օճաղի վրայ, լիսնահողը մաղում քցում նոր տրորած քաղցուի վրայ, էն սհաթը եւ ա գալիս. ընչանք էփը նտիլը պտի խառնեն, թէ չէ վեր կըթափի : Վարդիթերը թէղ թէղ իրա մօր միտքն ա քցում, թէ ասն հաւող տրորեն, որ մաթացու վեր ունինք, թթուի ոչ : Հէնց որ քաղից սրծան, Վարդիթերի աղաթերինքը ոսնեքը հանեցին, խտակ լուացին, Աստրծու անուան տուին, մոտան առադատի մէջն ու հաւողը տրորեցին. յետոյ բերին մեղեցին, դրք դրին, տախտակըն էլ վըէն դրին, որ քամուի : Մարդի սիրտ փառաւորուում ա, երբ որ քաղցուն Աշտարակցու սրտին ուրախութիւնը, նրա տարեկան ապրուստը տաղտակի տակիցը կնճեռի միջիցը առու ա ընտամ առադատուումն ու քչքչալով թափում տաքարը. Աշտարակցու սրտին դանգակի ձէնից քաղցր ա թուում էս զնգզնգալը, որ տաքարը անում ա քաղ-

ցուն իր մէջը լցուելուս, համա ինչքան ուրախութիւն ա ընում, երբ որ մին էլ տեսնում ես, որ տաքարը շարաքներիցը (շուրթն) հետ լըցուեց ու քաղցուն էկած տեղովը յետ դառաւ առադաստումը գեօլ էլաւ, խնայ տալով իրա տիրոնը, թէ ինձ կրի պրծի, կարամները լցուն, յետոյ մին էլ պտի լցուիմ. քանի անգամ փառք ու շնորհակալութիւն ա, որ վեր ա ընում Աշտարակցոնց բերնիցը էս վախտ :

Վարդիթերեկց տաքարն էս ուրախ խաբարը սուուց, երբ որ Վարդիթերի մէրը պղնձները սարքել էր հնձանի դրանը : Քաշեց տաքարիցը քաղցուն, պղնձները լցուց, հողը քցեց, մի դիցն էլ տղէքը բարձեցին քաղցուն ու կրեցին : Վարդիթերը շերէփը ձեռն առաւ ու քաղցուն խառնելով միտք էր անում ինքն իրան ու ասում, այժաղցու, հիմի որ ըտէնց թշուառ ես, ետրաբ ով պտի քու մաթիցն ուտիլ, ետրաբ ում համար պտի հալուայ ու ձուածեղ ընիս դու, ետրաբ կընի էն օրը, որ Սօսը մեր տանը նստած ընի, իմ մէքն ասի, աղջի, դնա էն մաթիցը բեր, որ դու ես վրէն կաննել էփիլ. բեր Սօսի համար հալուայ անենք, նորափետայ ա էփիլ ա. ետրաբ քեղանից էփուած շուշուիը կըլցուի Սօսի ջէքն ու նա էլ ուտելով կասի սրա պօսօքն ու կորիկը շարել ա իմ սիրեկանը : Ըտէնց միտք անելով Վարդիթերը շերէփը ձեռն խառնում էր, ես թէ չէ պարզածը քամում էր մենձ պղծի մէջն ամում, տակը կրակ անում, որ մէքն էն դիցը կռները կշտած էկաւ. աղջի, լաւ մուղալիթ կանց ասեց, էդ խաշուածի տակն առնի ոչ : — Ա՛խ, նանի ջան, նանի, հողեց քաշելով ասեց Վարդիթերը, ես էս մաթը էփում եմ, ետրաբ ով պտի արժանի ընիլ սրանից ուտելու : — Հօ գժուկ չեմ, աղջի, դնամիշ անելով ասեց մէրը, էդ ինչ միտք ա, որ քու մէջը մտել ա, հէնց ես խօսում, կասեմ, մաղերդ սխալտակած, գերեղմանի դուռը հասած պառաւ ըլեռ. հլա դու պտի աշխարհքիս մէջը նոր ոտ դնեմ. քու միտքը պտի ընի, թէ էս մաթիցն իմ նշանածն ուտի, սրա քաղցրութիւնովը ես պըտակում. փառք Աստուծու ինչ ա էիլ : Ա՛խ, նանի ջան, ես էլ էդ եմ ասում, ասեց աղջիկը, ետրաբ ով պտի սրանից ուտի, ետրաբ մին օր պտի Սօսը . . . : Աղջիկը հէնց էդ անումը բերնիցը հանեց, կարմրեց դառաւ չլայ, անկաջները տաքացաւ, շերէփը ձեռիցն ընկաւ սղնձի մէջն ու գլուխը կախ քցեց, սուս կացաւ : Մէրը որ տեսաւ, վախեցաւ, թէ աղջիկը մի հանդիպտի կըղիփիլ, էն սհաթն ասեց. ինչ ես վախում բաշայ ջան, քու սրտիդ փափագը կըկատարեմ. մի վախիլ, քեզ մի հէնց տղի տամ, որ աշխարհքի միջին մինն ընի. Սօսն ա սրտիդ մուրազը՝ աչքիս վրայ :

Մերով կրակուած աղջկայ սիրտը դառաւ մի պլինձ, որ փափ ջուրը միջին եւ ա դպի. մօր խօսքերովը սիրտ առաւ, իրա միջին ճիւղաց, խնդաց ու մաթի վրայ պտիտ էկաւ : Պարզածների տակի տիլը թօփալին մի մէղաբի մէջ, կախ տուին որ քամուի, նրա ջրովը հողի մաթն

հիմեն, մեղորի ոչա թանձր, որ զանաթով կտրուի, աղիզ սիրեկանը դա-
լուս հողի մաթի պուլիկը (կծուձ)բացուի :

Բնչանք սրանց հանդ ու հունկը արեն էլ իր սրարտքիցը պրծաւ, զը-
նաց դնչանաղու. տմէն մարդ էլ ցերեկուան բանեւոցը բէզարած՝ թեք
ընկան քնելու, մաթ էփողլին մէնակ քուն չի կայ. թէ աչքը մի քիչ
կայցնի, վնչ թէ քնուի անցնի, վախտն անց կենաց կտմ թանձրանայ,
կամ թէ չէ բլլի պոռնկներովը վեր թտփի վչանայ : Վարդիթերի մէրն
էլ զմիշ չարուց, որ ջահէ աղջկայ երեսը մուխ ու անկից խարար ընի,
կա թէ չէ անքնութիւնիցը աչքերը խտռնի. տեղերը քցեց ու Վարդի-
թերին ասեց, դնա քնի լաւա ջան, դնջայի, մն զլսէն թէդ վեր կըկա-
ցնամ. — Թող ով ուղում ա, քնի, ասեց էքուած էշխալաթիշ էլած սղ-
ջիկը, կա զարթուն սրտի մնամ, դու պառաւ կնիկ կա, թէք խնկ, աչքդ
կայցրաւ, մի քիչ շունչդ քեզ քաշի, կա օճախն մտիկ կանամ, կորովում,
տալը ցախ կանամ, կըստուցնամ, համը կըտաննամ, թէ համեկով ընի,
քեզ կըղարթնայնամ. վախիկ մի, քչերը տարի ա, ինձ էլ հանդ կըղայ :
Մէրը աղջկանն ա դօռում, որ էրթայ քնի, աղջիկը մօրն ա ճամկայ
չհանց տալի, հետն էլ աղանչաք տնում, պոռնկոտում, թէ թող կա զար-
թուն մնամ սարկամ : Ծնողական սէրը երբ կըթողայ իր աղիկ մինու-
ճար աղջիկը մէն մէնակ քչերը զարթուն մնայ էս անվերի վերի (ա-
մայի) տեղումը. չորս դինդ կա մտիկ տալի, լիանակի լիսը տմէն ծառի
տակին մի մին հարամի ա չհանց տալի. մի ծառ որ խչխչում ա կտմ
տերեը ժած ա զալի, հէնց լմանաւ, Ղլլաշի սարկաղն ընի զալիս,
որ չալար քղի, տարան տարան անի-ճոռնկները քարերի տակիցը, պա-
տածակներիցը, հէնց լմանաւ, թէ ջահրայ ըլին մանում. մի թուս որ
թմբերքումը մի քիչ քամի ընկելով զողողում ա, հէնց լմանաւ, թէ
արջն էկել ա իր քօթօթներովը (կորկն,) քիքանիքն ա ընկել, հառդ
չի դուկ, հատկ ա ընչանք ըստեղ. մի պտիկ չօփի շուաքը մի մարդա-
բոյ ա երևում. խամ մարդ որ ընի, լեղաճաք կընի, համա Աշտարակու
յետի երկնի համար էլ էդ թուուր բաները հա էլած՝ հա չէ. նրա հա-
մար տուր ա էն քչերը, որ էդ բաները չըլի. Բնչ պախ անէին էդ բա-
ները Վարդիթերին. համա չէ, մէրը տեսաւ, որ խաթրով չի ընում, աչ-
քերն օրորելով ասեց, դնա թէք խնկ, քնի, թէ չէ հօրդ կասնա, խեղճ
աղջիկը հօր անումը որ լսեց, էլ չի կարաց բան տալ, գնաց մտաւ տե-
ղն ու տաղ սրուց, ոնց որ մի կաքաւ թառլան զչերից փախած՝ զը-
նում ա զլուխը կոխում ձգի մէջն ու տալի կենում : Մէրն արխէ վնն ա
ընկել, թէ աղջիկը քնեց. համա քունը էս քչեր նրանից փախել էք-
թէ ուղում էլ էր մօտ դայ, թողում չէր, որ իր աչքերի վրա նտուի, թէ
էս մաթիցը պախ Սօս ուտի, կա էփում, որ տեղի անուշ ընի :

Պառաւը փախալով տմէն բանը կարգի քցեց ու էկաւ տեղի վրայ
թէք ընկաւ, որ մի քիչ դնչանայ : Վարդիթերը հօրքանի տակիցը աչքն-

րը քցել ա կրակի լսովը մօր երեսին ու մօքունն ասում. մի բուռը մեռիկ հող ընէր, չաղ տայի վրէն, քունը տանէր, եւ վեր կենացի, կիւէի. Պառաւութիւնն էլ լաւ բօլ մեռլի հող ա, դլուխը դրուց բարձին, էլ իրան խմացաւ ոչ, դնաց վրի աշխարհքը էր հողու ճամփի համար խաբար խմանալու, գլխատեղն էլ որ լաւ չէր, խումփոցը վեր կալաւ. Ուրախ ուրախ տեղիցը վեր կացաւ սիրով մազուածը, կամանց լնրը քրցեց մօր վրէն, նստեց պղնձի կողքին ու աչքը քցեց իրանց ալանի վրեւելու չնդլին (կտակաւ), որ լինալին ընկել էր վրէն. հիմի ա կըզոյ, ասում ա, մի սհաթէն ա ոտի չղկոցը վեր կըլի, Սօն անց կըլինայ, պղնձն էլ մուռացաւ, մաթն էլ մտքիցը դնաց, ուչք ու միտքը չնդլի վրա ա, աչքը ոչ մի դհով չի թերթում. Մին էլ էն տեսաւ, որ իրանց ալանում մի սուսիւրայ ա բաց արած, ինչ որ աշխարհքիս միջին քաղցրաստմ կերակրեներ, անուշ խորակներ, լաւ լաւ չորագներ, իրա էփած մաթը, իրա շտրած չուջուխը, իրա կլաւած, միջած ալանին ընտեղ լիքն ա. էս սուսիւրի վրէն նստած են Գարեգինը, Սօրը մին էլ լինք. Գարեգինը դինին լցնում ա ոսկէ թասի մէջը, մինն լնքն ա վեր ունում, մինն էլ տալիս ա Սօնին, մի թաս էլ թերմուն տալիս ա իրան Վարդիթերին. Սօրը էս թասերի վրա հէնց ա խաղ կանչում, որ մի ձէնը երկնքում ա լուռում, մինը դեմնքում. իրար են կաշնում թասերը չսկզխալով ու իրար կենաց խմում. Սօրը թողած էն լաւ լաւ անմահական կերակրենքը, ուռում ա Վարդիթերի էփած մաթը. մին էլ թասերը լցնում են ու յառաջ Գարեգինն ու Սօրը, յետոյ Սօնն ու Վարդիթերը պոօշալին անում, իրար ջան ասում, ջան խում. հէնց էս վերջի պոօշտումը, դեռ պոօշ պոօշի մօտ չգնացած՝ ելում ա մէրը, որ դար իրանց ա գալի. յետ ա քաշում աղջկը, աչքերը բացում ա, տեսնում ա, որ չէ, աչքին ա երեսել, տեսածը երազ ա էլի. մէրն իրան տեղն ա խումփացնում, հէրն էն դի՛նը, ագդէրովնքն էլ ետփռնջիքը քաշած գլխներին, անուշ քնի մէջն են. Ախ ու վախ քաշեց Վարդիթերը, ո՛հ, ասեց, ինչ կըլէր մէրս չի գար, ընչանք լիս մնայի էն երկուսի մէջ տեղը, Սօսի կուռը շնքալս փաթաթած. համա ինչ, երազը մի բալէի բան ա, տեսաւ էլ, անց էլ կացաւ. Մնաց աղջկը դարթուն. տեսաւ որ աքլորների կանչելու վախան ա, Գարլան դռանը (քարվան ջարդող, մի տառղի անուն է) խելի բարձրացել ա, վեր կալաւ շերտիով էփած մաթիցը, հալացրուց, տեսաւ թամաքացի ա, կրակը մարմանդացրուց ու մօրը ձէն տուռց, վեր կաց, նանի, ասեց, մաթն էփել ա. Պառաւի անկաջը ձէնի էր, էն սհաթը վեր թռաւ, աղջի, ասեց, մկար դու վեր եւ կացել. — Ի՞նչ անեմ, ասեց աղջկը, աչքս բաց արի, տեսայ քունդ տարել էր, դի՛ն չարի որ վեր կացնում, քնահարում ընիս, եւ նստեցի մաթի կշախ. — Քնած չէի, ասեց մէրը, հէնց դուխտ նոր վեր եմ գրել, աչքս քիչ կըսիլ ա. (թէ եւ ստաջի իրիկուանից էր թէք ընկել, ըստց էլ տեւ քու-

նը հարամ ա :) Մաթը վեր դրին, բերանը կալան, աղէքանցը վեր կացրին, աղինձը հնձանը դնիլ առին, մի աման էլ մէրն ամեց, դրուց կրկու աղի առաջը, կերան ու թէք ընկան քնեցին. ինքն էլ աղջկէն առաւ կողքը, թեք ընկաւ ընչանք սուլթան ճաշ :

Լիսապէժ որ էլաւ, աղէքը վեր կացան, մնացող քաղցուն կրեցին, կրկու ոտը գնացին. Ալան, մօրը վեր կացրին : Արշտոտալով, փաշտալով, երեսին խաչ հանելով, տէր Աստուած, ով բարի բի առող սուրբ Աստուած ածին ասելով, երեսը մի քիչ սաքի թէ ջուր քսելով, դադնցովը սրեց պառաւը, էլաւ Վարդիթերին էլ ձէն սուուց. հոգս դի իդ ասեց, քըշերս ես եմ ընչանք լիս ոտիս վրա պոխտ էկել, դու ես ճաշ քուն տալիս : Վեր կացաւ աղջկը, համա էս քշեր սող երազների միջին ա էլել. լաւ կըլէր, որ թողային ընչանք իրեք օր էլ թէք ընկած մնար : Սաքի թէ տեսնում էր, որ Սօը մի սիպտակ, հրեղէն, ճակատը դաշխայ, յետի ոտները չալ, պոչը կապած ձիու վրա նստած՝ իրան էլ քամակն ա քցել, հէնց ա թռչում, որ թօզ ու դումանը աշխարհքը բռնել ա, շատ ձիաւորներ ընկել են յետուցը, համա նրա թօղի ձեռիցը ոչով չի խնայում, թէ ուր ա էլթում, մի օրէն ճամբէն մի սհաթը գնաց, հասաւ մի մենձ լեռ. քարի ու դէմ էլաւ, ոչ մի գնից ճամբից չկայ, մնաց մոլորած կաննած : Մին էլ էն անսաւ, որ Աշտարակումը ինչքան դօշաղ ձի նրստողներ կային, թուանք ասարաղ քցած՝ ձէն ձէնի տալով հասան, բռնեցէք աղէք, ձեր ջանին մատաղ, ձէն տուն իրար, մեր որսը բանդ ա ընկել : Վրայ տուն Սօին, մի արին հեղութիւն էլաւ, մի քանիսին թուանքով կոտորեց, տեսաւ չի ընում, դամէն հանեց, Վարդիթերին վեր դրուց գեանին, ընկաւ դրանց մէջը կոտորելու, համա Արշախին էկաւ, երեսի կոնիցը բռնեց, քցեց թարքը, փախաւ : Էս փախչելումը մէրը ձէն էր տալի, որ զարթնեց երկիւնն ու իրանց բանին կացան :

Վարդիթերի աղպէրաւները իրեք չորս ոտք գնացին, վրա հնգումը գեղի միջին ձին հուշտ էլաւ, տռճինկ արուց ու լեքշերը տուուց գետնովը, մինը պրծաւ, մինը պատուեց, քաղցուն չկին տալով միջիցը փխաց : — Բռնի՛ վահան, ասեց Արշախը, անաքանդութիւն էլաւ : Համա ընչանք նրանց վրայ հասնիլը լեքշումը ոչինչ չի մնաց. վրայ էկան, որ մէկէլ թալը վեր ունին, էն էլ փութ էր առել, ուռել, կապը դուս քցեց ու քալցուն գնաց : Էս փախտին Սօը, որտեղից որտեղ, քաղցու էր բերել առն, յետէր դառնում, հէնց որ տեսաւ, վեր ընկաւ ձիուցը, էկաւ դրանց հարարին հասաւ, լեքշը վեր կալաւ կաննացրուց ու նոր կապեց, բարձեց ու նստեց իր ձիուն գնաց :

Արշախը, դորթ ա, ուրախացաւ, երասահանց էլ շնորհակալութիւն արուց, որ Սօն իրանց հարարին հասաւ, համա սիրտը ուղում էր տրարքի, թէ սատանէն ինչքան ներհակ ա, որ սա էս սհաթը պատահեց, թող երկու լեքշն էլ վեր թափէր, կորչէր ու սա ըստեղ դուս չի գար :

Տարան էս մի թայն էլ դարդակեցին, յետ դառան յիբին ու հօրն ասին. նա էլ հալիւոր մարդ՝ էլ յետ իրա ջահելութիւնը միտը քցեց, դուք տըղէք Էք, թիլիլ միլիկներ, ձերն էն ա, որ բրդած, առաջներդ դրած ըլնի տաք տաք, որ քթալն առնէք ձեռներդ ու խոթէք, մենձ մենձ էլ խօսաք. ան, ողորմի քեզ իմ հէր, ինձ հաւանում չէիր, աչքդ բաց արա, մի տես ինձ ու իմ տղէքանցը, ես հարկը բեռը քաղցուն մէնակ բերել եմ տուն, (թէ և մի բեռն ևս անկարելի է, մինչև գոնէ երկու ևս չլինին,) չալակել, տարել քչքչալով լցրել կարամները, միջքիս իլիկը կոտրել ա աշխատելով, էլի իմ հէրն ասել ա, թէ բան չես արել. տարածներդ հիմի չորս բեռը քաղցու ա էլել, էն էլ աչքներդ էք կոխել, վեր կալաւ վաճանք, թէ էն մի թայն էլ կլրթար, թէ որ Սօսը վրայ չէր հասել օդնէլ : Վարդիթերը, սր իրանց քամբաղդութիւնի համար ձեռները խաչել կաննել էք, հէնց ուրախացաւ, որ կասես, թէ հաղար թոռման փող բաշխեցին իրան : Մեռնիմ էն թաւուր աղի ջանին, ասեց հալիւորը, հալաւ ա նրա կերածը. աչքդ կըհաննամ (Աշաւրին է ասում). վեր կունիմ աղջիկս կըտամ նրան, աղից խնդացի ոչ, փեսիցս էլ ա ուրախանամ, դու իմ արածը քանդեցիր, տես հիմի ինչպէս կըշինուի, հաւանում չէիր, թէ անբան ա, բօշ բօղաղ ա, հիմի տես, բալքի ձկթի չափ խելք ու քեամալ ունենաւ. քունն էն ա, ընչանք իրիկուն քամի անելով, լորբաղութիւն անելով քեզ սէսների հետ ման դաս, խալիսին էլ չի հաւանես. Հալիւորը ընչանք քաղցուն տաքարի միջիցը չափելը, ուրիշ լեքչիլ մէջ անիլը խօսաց, հլա էն էլ չի հերիք էլաւ, ամէն օր էլ որտեղ նըստում էր, ասում էր : Քաղցուից պրծան, մաթը լցրին բղնները, չուշուխացուն էլ ջոկեցին ու տարան տուն. իրանք էլ լուացք արին, քաղցուահան էլան ու լարիկ ու լարխանէն կրեցին տուն :

Պիտի շարունակութի :

ՀԱՅՈՑ ԱՇԽԱՐՀԻՆ ԿՈՆԿԱՆ ԽԱՊՐԻԿՆԵՐԸ

Քանի մի ժամանակներից առաջ դրով և բանիւ տարածուեցաւ մեր կողմերի Հայերի մէջ Կ. Պօլսոյ մեր աղղայնոց և Բողոքականաց մէջ պատահած վէճին լուրը մի Բողոքականի թաղման մասին և ընդ նմին զարթնեցան դանաղան կարծիքներ՝ նոյն լրոյ ալլատեսակ պատմութեալով պատճառաւ, ուստի Աղգային Մասիս լրագրից (*) քաղելով նոյն լրոյ կամ վէճի հաւատարիմ պատմութիւնը, մեր սիրելի ընթերցասիրաց կընծայենք, յուսով՝ որ ստուգապէս երևան բերած ի-

(*) Մասիս թիւ 440 և 441 ներկայ տիւր :

նելով իրողութեան պատճառներն, չնորհիւ յիշեալ պատուական լրացրիւն աշխատարաշ կարծի քննելն վարատումն կտայ :

Յիշեալ վէճի պատճառն եղած է մի Հայ Բողոքականի թողումն, որին ընդդէմ է կացել Պաշտօն Ղուսաուրջական Հայազգի ժողովուրդն մեր ազգային սեպական իրաւունքների վրայ հիմնելով իրան ընդդիմադրութիւնը. Բողոքականք ևս հանդուցեալի աղղաւ Հայ լինելու պատճառաւ՝ սնդել և ճիշդ են թափել նոյն դերեզմանատան մէջ թաղելու :

Ինչպէս յայտնի երևում է, թէպէտ խնդիրն ըստ երևութին կրօնական է, բայց խկապէս ազգային սեպականութեանն է վերաբերում : Այլեւդեցուց Բաժանուածներն մեր ազգային ներկայ վիճակի յարաբերութեանց մէջ կարող են որ և իցէ իրաւունք ունենալ ազգային սեպականութեանց վրայ և նրանց վայելումն պահպանել :

Կայսերական Տէրութեան երկիրներէ մէջ ազգութեանց հիւժք է ընդունած կրօնքը : Ամէն մէկ կրօնի հետեւիներն բաժանուած են աւանդին հասարակութիւններ կամ ազգեր և ամէն մի քրիստոնեայ հասարակութիւն ունի իրան յատուկ պատրիարք, ազգապետ, ժողով ազգային կառավարութեան և ազգահամար : Իրան կրօնական և ազգային գործքերն ինքն է սնօրինում. իրան եկեղեցիներն, վանքերն, դերեզմանատուներն, հիւանդանոցներն, դպրոցներն և իրանց կառուածներն իրան սեպականութիւններն են և ինքն կառավարում է, ինչպէս կամենում է նոյն սեպականութեանց ստացման, չլնութեան, նորոգութեան և պահպանութեան համար անխնայ գործ է դնում ամենատեսակ փոյթ, ջանք, աշխատանք, դրամներ և ազգի ամէն մի անդամն ինչպէս որ պարտական է մասնակից լինելու այս ամէն հողերին, աշխատութիւններին ու ծախսերին, նոյնպէս ևս իրաւունք ունի վայելելու նրանց արդատիքը, քանի որ կրօնակից անդամ է նոյն հասարակութեան :

Այս կրօնական հասարակութիւններն ամենին յարաբերութիւն չունին իրար հետ իրանց կրօնական և ազգային գործքերի մասին և ամէնքը առհասարակ նոյն և նման պայմաններով բաժանուած են միմեանցից : Օրինակի համար մեր Ղուսաուրջական Հայ հասարակութիւնն ինչ դիրքի և պայմանի մէջ որ է Յոյնի նկատմամբ, նոյն դիրքի ու պայմանի մէջ է Հռովմէական Հայի և Բողոքականի նկատմամբ, նմանապէս Հռովմէական Հայը, Յոյնը և Բողոքականը Ղուսաուրջականի նկատմամբ :

Այս զանազան կրօնական հասարակութեանց մէկ կամ քանի մի անդամներն եթէ կրօնափոխութեամբ իրանց հասարակութենից բաժանուին և ուրիշ հասարակութեան հետ միանան, իրանց առաջին հասարակութեանը սեպական բոլոր ազգային իրաւունքներն կորցնում են և նոր ընդունած կրօնքի սեպական իրաւունքներն են սկսում վայելել : Շրջակի համար Ղուսաուրջական Հայոց կրօնքը ընդունող Յոյնը այնու-

հետև կորում է Յունաց աղղի հետ ունեցած յարաբերութիւններն և երբ կրօնքով Հայ է դառնում՝ թէ քաղաքականապէս և թէ կրօնապէս կապուում է լուսաւորչական Հայ հասարակութեան հետ և հետևաբար ուրեմն իրաւունք չէ ունենում Յունաց ազգային որ և իցէ սեպհականութիւնը վայելել, թէպէտև իրան քսակից եկեղեցիներ և դպրոցներ ևս չինած լինի : Այսպէս է նաև լուսաւորչական Հայերից բաժանուած և Հռովմէական կամ Բողոքական դարձածների բաժանման պայմանը : Յիրաւի Հռովմէական և Բողոքական հասարակութեանց մեծն մասն Հայերէն են խօսում, բայց լուսաւորչական Հայերիս հետ ունեցած յարաբերութիւններն այնչափ տարբեր են, որչափ Կեսարիայի Տաճկերէն խօսող Հայերի իրար հետ ունեցած յարաբերութիւններն և ինչպէս Յոյնը Հայի հետ, նոյնպէս ևս Հռովմէական կամ Բողոքական Հայն լուսաւորչական Հայի հետ ամենևին ազգային և կրօնական յարաբերութիւն չունի : Լուսաւորչական Հայն ևս Հռովմէական Հայերի ազգային սեփականութիւններից այնչափ անմասն է իրաւամբ, որչափ Յունաց ազգային սեփականութիւններից և նրանց վայելմունքից, նմանապէս և Յոյներն Հայերի սեփականութիւններից :

Այս ազգային և կրօնական բաժանման վիճակի մէջ՝ գերեզմանատուններն ևս ազգային սեփականութեանց կարգումն են, մանաւանդ որ գերադմանատուններն միայն ազգային օոսկ սեփականութիւն չեն, այլ և կրօնական . վասն զի կրօնական պաշտամունքներ և արարողութիւններ են կատարուում նրանց մէջ : Ուստի եթէ կրօնական հասարակութեան մի անդամ մի այլ կրօնական հասարակութեան ազգային հոմարուած սեփականութիւններից մասն չունի, ևս առաւել մասն չունի նրա գերեզմանատուններից, ոչ միայն Տաճկաստանի կրօնական ազգային բաժանմանց սկզբունքին համեմատ, այլ և ընդհանուր աշխարհի օրինաց և սովորութեանց . վասն զի Եւրոպայի ամենից լուսաւորեալ և ազատամիտ ազգաց մէջ ևս իւրաքանչիւր կրօնք իրան յատուկ գերեզմանատուն ունի . Հռովմէականինն առանձին է, Բողոքականինն առանձին և մինը միւսի գերեզմանատան մէջ չեն թաղում :

Այս ընդհանուր կանոնին բացառութիւն կամ արտուղութիւն եղած է միայն մեր լուսաւորչական Հացոց ազգն իրան բնական ներողամտութեամբ : Ամէն քրիստոնեայ հասարակութեանց կամ ազգաց անդամներն մեր ազգային գերեզմանատանց մէջ թաղուելու թոյլատուութիւն են գտել, երբ որ մեզ են դիմել և սրա պատճառն այն է, որ մեր ազգն ուրիշ եկեղեցիների մէջ խտրութիւն չէ դնում և նրանց հեթանոս կամ հերետիկոս չէ համարում, սակայն ցաւելով ասում ենք, որ այս աղնուական և վեհ ներողամտութիւնն ու հիւրընկալութիւնը շատ անգամ մեծ վնաս է հասցրել մեր ազգին : Ուրիշ քրիստոնեայ հասարակութեանց անդամներն մեր գերեզմանատանց մէջ հիւրընկալութիւն

գտնելով՝ քանի մի ժամանակներից յետոյ վճեր են բայ արել Հայոց հետ գերեզմանատանց սեփականութեան մասին : Այս բանիս հաստատ վկայ և աղացոյց են Քիբիր—տաղի և Սեբաստիայի գերեզմանատանց վճերն : Առաջինը երկար դատերից յետոյ Կայսերական արդարատէր կառավարութեան վճռովն ինպատ Հայոց վերջացաւ : երկրորդի դատը տակաւին չարունակուում է :

Կ. Պօլիս մայրաքաղաքի Հայ Բողոքականներն ևս՝ մեր ազգի այս ներողամիտ թոյլատուութեամբն իրանց մեռեալներն Հայոց գերեզմանատանց մէջ էին թաղում : բայց այս անգամ մեր Հայ ժողովուրդն թոյլ չտուեց, որ Պալատու գերեզմանատան մէջ իրանց մէկ անուամբ Հայ ազգակիցն թաղուի հետեալ պատճառներէս համար. նախ՝ որ մեռեալն իրան կենդանութեան ժամանակն միշտ Հայոց կրօնքն ուկրօնական արարողութիւններն հրապարակաւ ծաղրել է և նախատել և ժողովուրդն սիրան այրուած շատ նեղացած է եղել նորա դէմ : Երկրորդ՝ մեռեալն չլինելով բնիկ Պալատցի՝ թաղ չէ ունեցել նոյն գերեզմանատան մէջ, ըստ որում գերեզմանատուներն բաժանուած են թաղերի վերայ և ամէն ընտանիք իրանց համար յատկացած թաղ ունին, որպէս զի խառնի խուռն թաղուելով մեռեալներն իրար չչիթթուին և ամէն մարդ իրան մեռեալի գերեզմանը կարողանայ ճանաչել : Երրորդ՝ յիշեալ գերեզմանատան մէջ մինչև ցայսօր ամենևին Բողոքական Հայ չէ թաղուած :

Բողոքականներն փոխանակ խաղաղասիրութեամբ այս պատճառներն նկատելու և ժողովրդեան զգացումն յարգելով իրանց մեռեալն մի այլ տեղ թաղելու, սնդել են անպատճառ նոյն գերեզմանատան մէջ թաղելու և այն ևս իրանց ցանկացած տեղումն : Հայերն էլ չեն թողել և ամէն ընտանիք փութալով իրանց թաղը պահպանելու՝ գերեզմանատուներ լցուել է մեծ բազմութեամբ :

Այս իրողութիւնը լինում է Յուլիսի 2 ին չաբաթ օրն :

Բողոքականներն կրօնական մոլեռանդութեան կերպարանք տալով զործին՝ խնդրում են քաղաքական իշխանութեան միջնորդութիւնը : Հետեալքար Տեսչութեան Գունից բաղմաթիւ ղինուորներ և մի խումբ կանոնաւոր զօրք է զրկուում գերեզմանատուներ, որ անկարողութիւն չը պատահի այն տեղ : Տեսչութեան պաշտօնի կողմից ևս յատուկ պաշտօնատարներ են դնում գերեզմանատուն, որ՝ գործն խաղաղութեամբ վերջացնեն և մեռեալն թաղել տան, բայց Հայերն իրանց իրաւունքը ցոյց տալով՝ չեն հաճում և Բողոքականքն էլ իրանց պահանջմունքից յետ չեն կանգնում և այսպէս մեռեալը մնում է անթաղ :

Կայսերական բարեխնամ Կառավարութիւնը մեր ազգային Պատրիարքարանին է յանձնում վախճան տալ զործին և Սրբազան Պատրիարքն Յուլիսի 4 ին երկուշաբթի օրը ժողով ղումարելով տեղեկադիր

է դրկում Կայսերական կառավարութեանը այս մտքով թէ որովհետեւ մեռեալն կրօնքով Հայ չէ և ժողովուրդն նրան իրան թաղի մէջ չէ ընդունում, ուստի իրաւունք չունի Հայոց գերեզմանատան մէջ թաղուելու և աղագային կրօնական իշխանութիւնը ևս չէ կարող ժողովըրդեան խղճի և իրաւանց վրայ բռնանալ. ուրեմն հարկաւոր է անպատճառ, որ մեռեալն կամ բոլորովին ուրիշ անդ թաղուի կամ Հայ ընտանեաց թաղերից արտաքոյ : Բողոքականներն յանձն չեն առնում և կրկին պնդում են նոյն գերեզմանատան մէջ թաղուելու : Այս պատճառաւ մեռեալն այն օրն ևս մնում է առանց թաղուելու :

Երեքշաբթի օրն Բ. Դռնից հրաման է գնում Պատրիարքարանը, որ գերեզմանատան մի կողմումը թոյլ տան մեռեալն թաղելու : Նոյն միջոցին Անդղիոյ և Ամերիկայի ղեսպանները հասնում են Պատրիարքարան և այս ցաւալի անֆքի վրայ իրանց տօգոհութիւնը յայտնելով առաջ կշտամբում են Հայոց արած ընդդիմութիւնը, իբրեւ կրօնական կոյր աններդոթեան գործ և ապա Սրբազան Պատրիարքի տուած տեղեկութիւններից համոզուելով խնդրում են գերեզմանատան մի անկիւնում մը տեղ ցոյց տալ մեռեալն թաղելու և խօսք են տալի, որ այնուհետեւ Հայոց գերեզմանատանց մէջ Բողոքական չթաղուի : Սրբազան Պատրիարքն ևս ցոյց է տալի իրան հաճութիւնը :

Այն ժամանակ Անդղիոյ և Ամերիկայի ղեսպաններն մէկ մէկ դիր են դրում Բողոքականներին և պատուիրում են, որ ամենևին դժուարութիւն չցոյց տան և աշխատեն փորձն խաղաղութեամբ վերջացնել :

Այս խօսակցութիւններին ներկայ են դանուում Վսեմաշուք Յովհաննէս—Պէյը Տատեան և Բ. Դրան արտաքին լեզուաց թղթակցութեան ղրտենեակի անդամ Աղնուաշուք Գրիգոր Էֆէնտին Օտեան՝ Բ. Դրոնէն այս գործիս համար զրկուած :

Ղեսպաններն երբ որ մեկնուում են, Ս. Երուսաղէմի Պատրիարքական փոխանորդ Արժանապատիւ Սահակ Վարդապետն, Տատեան Վսեմաշուք Յովհաննէս—Պէյն և Մեծապատիւ Օտեան Գրիգոր Էֆէնդին մետասաներորդ ժամի կիսին գնում են գերեզմանատուն, որ վերոյիշեալ կարգադրութեան համեմատ տեղ ցոյց տան և Տեսչութեան պաշտօնեայ Վսեմապալ Մէհմետ փաշան այնտեղ դանուելով՝ եղելութիւնը իմաց են տալի նրան, ղեսպանաց նամակն ևս այնտեղ դանուող Բողոքականներին հաղորդում են : Յետոյ Արժանապատիւ Սահակ Վարդապետն գերեզմանատան մէջ սպասող Հայ բաղմութիւնը յորդորելով՝ մեծ մասը տուն է դարձնում և իրանք սկսում են Տեսչութեան պաշտօնի և Դրան Բողոքականաց գործակալի հետ մեռեալին թաղելու յարմար տեղ որոնել գերեզմանատան եղերքումը : Վերջապէս մութն հասած լինելով՝ լապտերների լուսով երկու տեղ են որոշում, մէկը գերեզմանատան հարաւային կողմն, միւսն արեւմտեան ծայրումը. առաջինը Բողոք-

քականները չեն կամենում ասելով թէ հրէից զերեզմանատունէ, երկրորդն էլ Հայերն : Նոյն միջոցին ձայն է տարածուում, որպէս թէ Բողոքականաց կողմից անթիւ վարձեալ խորաթիւնի յարձակուել են զերեզմանատան մէջ գտնուող Հայերի վրայ, Սահակ վարդապետին ըսպանել են և ուրիշներին էլ սպանում են : Բազմաթիւ ժողովուրդ զերեզմանատունն են վաղում և պարսպի դուռն փակած գտնելով՝ ստիպում են որ բաց անեն : Երբ որ այս բազմութիւնը զերեզմանատունն է հասնում, Պատրիարքարանից գնացածներն խորհուրդ են անում Տեսչութեան պաշտօնէի և Բողոքականների հետ, որ զործն հետեալ օրն վճռեն և ժամանակ են նշանակում, որ առաւօտեան 12 ժամին այնտեղ գնան և ցոյց տուած երկու տեղերից մինն ընտրեն և մեռեալն թաղել տան : Այս որոշումն անելով՝ զիշերուան երկու և կէս ժամին հեռանում են այնտեղից : Առաւօտեան դեռ սրանք զերեզմանատունն չհասած՝ պատերազմի պաշտօնեաց Վսեմափայլ Բիղա Փաշան բազմաթիւ զօրքով զերեզմանատունն է հասնում, Կ. Պօլսոյ բանակի հրամանատար վսեմ, Տարպաճօր Յեզիդ Փաշայի և Տեսչութեան Վսեմ, պաշտօնէի հետ և զործն շուտ վերջացնելու համար՝ երեկոանից ընտրած անորոշ տեղն (1) հրամայում է փորել : Այնտեղ գտնուող Հայ ժողովուրդն առաջի օրուան Պատրիարկարանի կարգադրութեանը տեղեակ չլինելով (2) և ոչ երեկոյեանին և մանաւանդ տեսնելով՝ որ փորած տեղըն Հայ ընտանեաց թաղ է, սկսում են բողոք բառնալ և արքունի դօրքի շրջափակիցն յառաջ դիմել, այսպէս ասելով « այն տեղը չի լինել », այն ժամանակ սպարապետն հրաման է տալի զօրքերին, որ բազմութիւնը յետ մղեն. ժողովուրդը դարձեալ բողոք բառնալով՝ չեն ուզում յետ քաշուիլ. զօրքերն էլ նրանց բռնութեամբ սկսում են վանել՝ և այս չփոթութեան մէջ 10—15 հոգի վիրաւորուում են : Նոյն միջոցին Սրբազան Պատրիարքն դալիս է այնտեղ Տատեան Յովհաննէս պէյի և Օտեան Գ. Էֆէնդիի հետ : Վսեմափայլ Սպարապետն զօրաց միջից ձանադարճ բանալ տալով՝ իրան մօտ է ընդունում Սրբազանին, նստացնում է և զօրացը հրամայում է յետ քաշուիլ և Սրբազանի հետ խորհրդակցելով՝ իրամայում են զերեզմանատան եղերքումն մի այլ տեղ փորել մեռեալն թաղելու և Հայ ժողովուրդին թոյլ տալ, որ Բողոքականի թաղուելու ժամանակն իրանց աչքով ը զան տեղը տեսնեն :

Ժողովուրդը թաղման այս վերջին տեղովն զոհ լինելով՝ ջրուում է :

Ահա այսպէս վերջացել է դժբաղդ վէճն՝ որ բաւական չփոթութիւն է պատճառել խաղաղասէր ազգի մէջ և իրան կրօնական երևութովը

(1) Ասում են, որ այս տեղն էրեկոան ցոյց տուած ճիշդ տեղն չէ եղել :

(2) Ժողովուրդը մինչև վերջն այնպէս է համոզուած եղել, որ Բողոքականի մարմինը զերեզմանատանից արտաքայ պէտք է թաղուի :

դանադան սխալ ու ծուռ կարծիքների և ամբաստանութիւնների պատճառ է դարձել: Կայսերական Բարեխնամ Կառավարութիւնը, որ միշտ իրան հպատակների անդորրութիւնն է կամենում և խաղաղութիւնը, այսպիսի խռովայոյզ վէճերի պատճառներն և առիթներն վերջացնելու և անհետացնելու համար՝ հրաման է տուել, որ այսուհետև Հայոց գերեզմանատուներուն բնաւ Բողոքական չթաղուի և այս պատճառաւ յատուկ տեղեր է շնորհել Բողոքականներին:

Կառավարութեան այս որոշումը հնամանադրով յայտնուել է և մեր Պատրիարքին:

Վերոյիշեալ գերեզմանատան վէճի մասին Կ. Պօլսոյ Անդղիական դեսպան Վսեմ. Պ. Հինրի Պուլլըր մեր Սրբադան Պատրիարքին մի նամակ է գրել, որն որ դնում ենք այստեղ Սրբադանի գրած պատասխանի հետ միասին (*):

Թարգալիա 9—21 Յուլիս 1860

ԲԱՐՁՐ ՍՐԲԱԶԱՆ

Մեծ ցաւ զգացի և հաւատով եմ, որ դուք ևս նոյնը պէտք է զգացած լինէիք՝ տեսնելով այն դայթակղական դէպքը, որ անցեալ օրն պատահեցաւ մի քրիստոնեայ եղբոր զիակի առաջն, որին մերժեցին Գրիգորեան (Ղուսասորչական) Հայք, (որոնց վերաբերում էր մեռեալն) ազգականներով, զոռումներով և մինչև անգամ բռնութեամբ իրանց շընորհած գերեզմանատան մէջ թաղուելու:

Աւելի այն պատճառաւ եմ ցաւում ես այս ողբալի դէպքի վրայ, որ ինձ հասած տեղեկութիւններին նայելով՝ տեսնում եմ, որ այս աննորոգութեան առաջին օրինակն զժբալդաբար եղել է ձեր եկեղեցւոյ քահանաներից մինը, որով ընդհանրապէս կարող է կոտորել արեւելքի քրիստոնէից անունը:

Ահա այս պատճառաւ կամենում եմ Ձեր Բարձր Սրբադնութեանը զրով կրկնել այն՝ ինչ որ անցեալ օրն բանիւ բերանոյ ասացի և ցանկանում եմ, որ այս Տէրութեան մէջ բնակող բոլոր Յոյն՝ Հայ և Կաթոլիկ ժողովուրդներն խմանան: Այսինքն թէ՛ Անդղիոյ Կառավարութիւնը, որոյ վեհապետը և ազդի մեծագոյն մասը Բողոքականք են, Օսմանեան հողում բնակուած քրիստոնէից վրձակին միշտ կարեկցել է: Նա խօսացել է՝ ոչ ի նպատակ Բողոքականների, ոչ Կաթոլիկների, ոչ Գրիգորեան Հայերի և ոչ որ և իցէ քրիստոնեայ զաւանութեան, այլ ի նպատակ առհասարակ ամեն քրիստոնէից միանգամայն:

Արդ՝ պէտք է բացայայտ կերպով խմանանք, թէ արդեօք Գրիգորեան

(1) Մասիս Թիւ 442.

Հայերը ուզում են ընդունել այս համերաշխութիւնը, Բողոքականներին համարում են իրանց հետ քրիստոնեայ, թէ ընդհակառակն իրանցից շատ ստոր և էսպէս անջատուած և մինչև անգամ մահուանից յետոյ ևս, որ աշխարհիս տալէն խաղութիւններն հաւասարուում են, անկարելի են համարում իրանց մօտ հանգչելու :

Ներեցէք ինձ ասել Ձեր Բարձր Սրբադնութեանը, որ եթէ Բողոքականներն ձեր դաւանութեան քրիստոնեաներից համակրութիւն չզանեն, մեր ազգի համար էլ շատ դժուար կլինի համակրութիւն ունենալ ձեզ հետ, և ներեցէք ինձ, այս ևս աւելացնել, որ աշխարհիս ամէն կողմն զանազակ Բողոքականների համար ևս շատ դժուարին կլինի եղբայրանալ այն սուտ եղբայրների հետ, որ մերժում են նրան և թշնամանում մինչև անգամ դադարի առաջն, ուր բացի սիրոյ կիրքը պէտք է լռէին մարդկային բոլոր կիրքերն :

Միացեալ նահանգաց զեսպանը ևս, որոյ կառավարութիւնը իսկաւ ընդհանուր և խիստ լուսաւորեալ ներդաւանութեան օրինակ է ցոյց տալի, այս կերպով խօսեցաւ մեր վերջին տեսակցութեան ժամանակ :

Համոզուած եմ, որ Պրուսիոյ, Շուետի, Հոլանտայի աթորութիւններն և Եւրոպայի Բողոքական մասն բոլորն պէտք է արձագանք լինին մեր ասած խօսքերին :

Մինչև անգամ համարձակուում եմ ասել, որ Աթորութիւններն ևս, որոնց մէջ Գաղղիոյ ազնիւ ազլն ամէն հնարքներով իրան արժանի կրօնական աղատութիւն է ցոյց տալի, ինձանից պակաս սոսկումով չպէտք է տեսնեն այս նողկալի և քրիստոնէութեան ոգուն անպատուութիւն բնորոշ տեսարանի պատմութիւնը, որ այս վերջին օրերումս երեցեալ հասարակութեան մէջ Մահմէտական մայրաքաղաքումս :

Որովհետեւ Ձեր Բարձր Սրբադնութեան պարտքն է Ձեր խնայողութեամբ խրատներովն առաջնորդել ձեր կրօնակիցների մտքին և վարմունքին և Ձեր բարձր դիրքովը զանուում էք զլուիս այն եկեղեցւոյն, որոյ դաւանութիւնն է հետեւել մեր Տիրոջ պատուիրանքներին, ուրեմն Ձեզ է վաշել նախադաշարմունքներն փարատել, աստուծոյն հանդարտեցնել և սիրաներն բարձրացնել, որպէս զի թէ Ձեր եկեղեցւոյ և թէ ուրիշ աւետարանական եկեղեցեաց քրիստոնեաներն իրար քրիստոնեայ ճանաչեն թէ իրանց կենդանութեան ժամանակ և թէ մահուանից յետոյ . և այս պատժոյ արժանի դժբաղդ և անարժան վարմունքը ուրիշ տեղերին ևս օրինակ չլինի բաժանելով նրանց, որ միացեալ պէտք է լինին և դժոտութիւն տարածելով ու կռիւ զրգռելով այն ժողովուրդների մէջ, որոնք հաւատարմապէս ճանաչում են մի և նոյն Աստուածն խաղաղութեան և ողորմութեան :

Պատիւ եմ համարում քննել Ձերում Բարձր Սրբադնութեան ամենախոնարհ և ամենահնազանդ ծառայ

Պուլի բր.

Արրաղան Պատրիարքն այս նամակին գրում է
հետևեալ պատասխանը :

ՎՍԵՄԱՓԱՅԼ ՏԵՐ

Ստացայ Յուլիսի 21 թուով գրած Ձեր Վսեմութեան պատուա-
կան նամակն, որոյ մէջ մեծ ցաւ էք յայտնում մի Բողոքական Հայի
Թաղման մասին պատճառուած դժնդակ պատահարի վրայ :

Հարկաւոր է ասել, որ իմ և ինձ հետ միասին բոլոր կրօնակիցներէս
զղացած ցաւն ևս, ոչ նուազ սաստիկ է և առաւելացաւ արտառութիւնս,
երբ տեսայ այս գործի վրայ արած Ձեր Վսեմութեան դատաստանը :

Վերոյիշեալ Թաղման դէմ արած բողոքման մէջ Ձեր Վսեմութիւնը
ուրիշ բան չէ տեսնում, բայց միայն կրօնամոլութեան ողի, որ յայտ
յանդիման է երևում բռնութիւն գործածելով, անարդանք կուտելով Բո-
ղոքական կրօնքի դէմ, կոյր խաժանը ի կատարութիւն զրդուելով մի
դիակի վրայ և հալածելով մի քրիստոնէայ մինչև անդամ անդր քան
զգերեզման :

Սակայն այս պարագայիս մէջ Հայոց արած վարմունքի իսկական
չարժանութիւն այս չէ, Տէր : Ներեցէք ինձ մի քանի բացատրութիւն ա-
նել և եղիւթեան իսկութիւնը հասկացնել :

Նախ և առաջ՝ կարող եմ բարձրաձայն և պարծանքով ասել, որ նե-
րողամտութիւնը Հայոց Նիկիեցոյ վարդապետութեան հինն է. այն Ե-
կեղեցւոյն եմ ասում, որ իսկզբանէ անկախ է և ազատ իրան բուն է-
ութեամբը : Այս ներողամտութիւնը անտարակուսելի ապացոյցներով
և մեր նամակակցութեան նիւթից օրինակ առնելով այս մասին՝ ասում
եմ, որ այս ներողամտութեան արդիւնքը մինչև այնտեղ է հասած, որ
արեւելքի քրիստոնէից մէջ, ուր ամէն կրօնական վարդապետութիւններ
իրար հալածում են և արտաքսում, Հայերը միշտ բացառութիւն են ա-
րել՝ անխտրաբար գերեզման չնորհելով իրանց գերեզմանատանց մէջ ա-
մէն տեսակ քրիստոնէաների—Յունաց, Կաթոլիկաց և Բողոքականաց :

Բայց այս ևս չենք կարող ուրանալ, որ այս ներողամտութիւնը վա-
յելողներն իրաւունք համարեցին իրանց՝ մեր գերեզմանատուներն մեր
ձեռքից հանել, երբ որ բաւական մեծեալ Թաղեցին նրանց մէջ : Այս
բանը, որ շատ անգամ պատահել է և այսուհետեւ պատահելու է, այնչափ
աւելի ցաւալի է, որչափ շատ անգամ դժուար է լինում մեզ համար
մեր սեփական իրաւունքներն պաշտպանել ուրիշ ազգաց յափշտակիչ
պահանջմանց դէմ, որովհետև շատ անգամ զօրաւոր պաշտպանութիւն
են դնում իրանց համար, ինչպէս այս ցաւալի պարագային մէջ Բողո-
քականքը գտան Ձեր Վսեմութիւնից :

Արդ՝ ստացուածքի իրաւունքը, որ մարդուտ անմերձեանալի իրա-
ւունքներից մինն է, նոյնը միանգամայն և իմ Օղոտափառ Տիրոջ վե-

հախառն կայսր շնորհած արտօնութիւններէց մինն է քրիստոնէայ ազգերին : Այս իրաւունքն է ահա, Տէր իմ, ներեցէ՛ք կրկնելու, որ թաղման մասին ցոյց տուած Հայոց ներդրամութեամբն վտանգի մէջ ընկաւ : Այս իրաւունքը պահպանելու փափաքն միայն և ոմանց հասարակութեանց յարուցած պահանջմանց և նրանից ծագած կռիւների և վէճերի տակաւին կենդանի յիշատակն էր ահա, որ Ղուսաւորչական Հայերի մի մասն մղեցին դէմ կենալու Բողոքականի թաղմանը Էսփրնէ Խաբուի գերեզմանատան մէջ, ուր բնաւ օրինակ չկայ, որ բացի Ղուսաւորչականներից, մի այլ քրիստոնէայ թաղուած լինի :

Բայց յայտնանէ, այն աստիութիւնն ու հեռը, որ մեռնողը յարուցել է իրան դէմ իրան ծայրադոյն կրօնամոլութեամբն, դառնացրին Հայոց աւրած բողոքումն : Այս խօսքն չեմ ասում այն մարդու համար, որոյ առաջ գերեզմանն արդէն փակուած է, այլ պարտքս է, որ իսէր ճշմարտութեան և պատահարի պատճառներն Ձեզ կատարելապէս հասկացնելու համար, որոյ վրայ ամէնքս ևս սղբում ենք զանազան պատճառներով, ասեմ, թէ Հայերն այս պարագայիս մէջ ևս առաւել զրգուտմ են այն դառն հայոցութեանց յիշատակովը, որն որ մեռեալն իրան ողջութեան ժամանակն հրապարակաւ և անդադար արտասանել է իրան նախնեաց կրօնքի դէմ :

Դանք որ Բողոքականաց ղլուխն ևս իրան կողմանից ամենայն պղնդութեամբ պահանջեց այս թաղումն գերեզմանը փորել տալու տեղն էլ ինքն նշանակելով . իրան հրամայեցի, որ Հայոց ուրիշ գերեզմանատան մէջ թաղուի . զոր օրինակ Պալըզլի գերեզմանատան մէջ, բայց նա չընդունեց և ջանաց, որ մեր ազգի իրաւունքներովն սպառազինած հաղարաւոր Հայ անձինք զիջումն անեն նորա առաջին և զիտէք, թէ ինչ եղաւ հետմանքն : Երկու կողմից զայրացան, զործի մէջ պատիւ մտաւ և խնդիրը մեծ ծանրութիւն առաւ, ինչպէս յայտնի է Ձեր Վստմութեանը :

Եւ սակայն դիմին անթաղ էր մնացած քանի օրերից սկսած. Ձեր վստմութիւնը, իբր ներկայացուցիչ Բողոքական և ազատամբա մի կառավարութեան, չկարաց անտարբեր մնալ տեսնելով մի քրիստոնէի դիմին առանց թաղման մնացած, և Հայոց Պատրիարքարանը ճանաչեց այն բարձր զղացմունքներն, որով վառուած էիք դուք Ձեր բարձր ազդեցութիւնը զործ դնելու այս զործի մէջ : Ձեր վստմութիւնը վկայ է և չի ուրանալ, որ ես ևս անկեղծաբար հազորդ գտնուեցի սոյն զղացմունքներին և երկուսս ևս ջանադիր էլանք միջին ճանապարհով և վստիկուշ կերպով վախճան տալ զործին :

Ձեր վստմութիւնը արդէն պարզ տեսնում է, որ եթէ այս զործի մէջ զայնթակգական ցոյց ևս նշմարում էք, նրանով ամենևին չէ կարելի Հայերին կրօնամոլ համարելով՝ նրանց կրօնամոլութեանը վերաբերել :

Մերեցէք նաեւ, Տէր, որ բացէ ի բաց հերքենք, որ մենք ամենեկին մասնակցութիւն չունինք զանազան եկեղեցեաց քրիստոնէից մէջ առեւ-
լութիւն ձգելու և հեռ տարածելու. հաւատալեաց խնդիրների մէջ բա-
ժանուած ենք միմեանցից, բայց չենք մոռանում բնաւ, որ մեր Տէրն և
Փրկիչն ասել է. «Մերեցէք զմիմեանս», և եթէ կարծում էք, որ մեր
ուրիշ քրիստոնէից յարաբերութեանց մէջ պէտք է քաղցրութիւն բա-
նեցնենք, այն ևս զիտացէք, որ այս ուրիշ կերպով չի լինիլ, եթէ ոչ
փոխադարձաբար :

Ձեր Վսեմութիւնը թող այնչափ ապերախտ չկար՛է մեզ, որ մինչև
անգամ ուրանանք քրիստոնէս «յ Պետութեանց խնամածութիւնը ընդհա-
նուր քրիստոնէից վրայ :

Այն մեծ աղզն, որոյ ներկայացուցին էք դուք, ունի մեր համա-
կրութիւնը : Միայն ցաւում ենք, որ լաւ չէ ճանաչել մեզ, ապա թէ ոչ
անպատճառ կիմանար, որ մեր եկեղեցին աշխարհիս ազատամիտ եկե-
ղեցիներից մինն է և մեր լքեալ աղղը միշտ պատրաստ է իրան ցոյց
տուած համակրութիւնը ընդունելու :

Մեր աղղը, որ դարերի ձեռքով չինուած վիճակին սովորած է բացի
իրան հաւատքն ուրիշ միութեան կապ չունի : Մեր հաւատքը փրկել է
մեր աղղին և աղզն ևս կապուած է իրան հաւատքին իբրև իրան միակ
փրկութեանը : Յոյս ունի մեր աղզն, որ եթէ լաւ ճանաչուի՝ կարող է
միւս եկեղեցեաց քրիստոնէից լուսաւորեալ մասին մէջ գտնիլ ոչ թէ
այնպիսի տրամադրութիւն, որ իրան բաժանող հաւատոյ տարածմամբ
քանդեն նրան, այլ յօժարամոութեամբ ճանաչեն նրան իբրև աւանդա-
պահ քրիստոնէութեան նախնի աւանդութիւններին և նրանցով արժա-
նի մեծ համակրութեան :

Յուշադրով որ այս զգացմունքներն արձագանք կգտնեն Ձեր Վսեմու-
թեան սրտի մէջ, երկար կեանք և բարօրութիւն և՛ մաշթում Անդղիոյ
Վեհափառ Թագուհւոյն և իրան արժանընտիր Երեսփոխանին և ազա-
չումեմ Ձեր Վսեմութիւնը ընդունել իմ խորին յարգանաց հաւատովքը :

Պատրիարք Հայոց :

Սարգիս Արք եպիսկոպոս :

12 Յուլիսի 1860

Ի Պատրիարքարանն ամենայն Հայոց :

Այս պատասխանն ստանալով Վսեմ. Դեսպանը, նոյն օրը գրում է
Սրբազան Պատրիարքին հետեւեալ համառօտ նամակը :

Թարգման 17—29 Յուլիս 1860

ԲԱՐՁՐ ՄՐԲԱԶԱՆ

Ձեր Բարձր Սրբազնութեան նամակին պատասխանելու պատիւը ապրում ժամանակի թողութիւն առանց վարանման անընդմիջապէս ասումեմ Ձեր վսեմութեանը, որ բերկրութեամբ ընդունեցի Ձեր նամակը և նրանում նշմարեցի այն խաղաղասէր և հաշտարար ոգւոյ ապացոյցը, որով ես ինքս վառուած եմ և որն որ մեր երկուսիս դաւանած քրիստոնէութեան յատուկ նշանն է :

Աղաչում եմ Ձեր Բարձր Սրբազնութիւնը ընդունել իմ խորին յարգանաց հաւատարմքը :

Պուշլըր

ՌՈՍՏԱՎԵԼԻ

ԸՆԶՈՒ ՄՈՐԹԻ ՀԱԳԱԾ ՄԱՐԴ

Ասածիս կիսատը .(*)

Թինաթինի թագ կապիլը

Ալթանդիլը երբ որ լսից,

Շատ դուր էկաւ չէր իմանում,

Թէ ինչ անէ խնդութենից :

Ալթանդիլը էս էր դարտում՝

‘‘Լաւ է գնում բանս էս գամ,

‘‘Նա թագունի դառաւ թէ չէ,

‘‘Զուտ չուտ նրան ես ուստ կուղամ :

‘‘Կարելի է էստով էլ է

‘‘Մէ գեղ դիմիմ հալումաչիս,

‘‘Էլ ինչ դուդիմ աշխարհ քեմէն,

‘‘Երբ կուտենիմ ես իմ ուաչիս :

Արաբստան հրամանք էրիտ

Մեծ թագաւորն Արաբների,

Թէ ‘‘Թագունի թինաթինը

‘‘Պիտի ըլի ամէնների :

‘‘Ինչպէս արեւ լուս նրամէն

‘‘Թափուի ձեր վրայ իմ դաւալներ,

‘‘Նկէք, տեսէք ինչքան որ կաք

‘‘Արաբստան խաղ հանօղներ :

Եկան դիփուն Արաբները

(*) Տէս թիւ 2.

Զօրք ու զէնքն էլ իրա սարքին,
 Աստղի կտոր Ալթանդիլը
 Գլուխ էր նշնած զօրաց կարդին :
 Հաւատարիմ ծառայն Սոկրատ
 Էր արքայի աւան չաւան,
 Սա էնպէս թախտ հաղիւր արաւ,
 Որ աշխարհքը էլաւ հաւան :
 Խնդած թծաղ Ռոստեմիւսը
 Իր աղջիկը բերաւ էնդի,
 Նստեցրուց ու իր ձեռովը
 Թաղը գլխին նրա էղի :
 Արքայական դաւադանը
 Հէրն աղջկայ ձեռն էր տալի,
 Միրանի շոր փափուկ ուսին
 Շատ արմաղան սաղ էր գալի :
 Նոր թագուհին զիփուհի վրայ
 Աչք էր գցում ինչպէս արեւ,
 Նրա նաղանի շուռն ու մուռը
 Իմաստութեան էին բարեւ :
 Թագաւորն ու իրա զօրքը
 Հիդ կանգնելով զլուխ վեր բերին,
 Օրհնանքով ու նստեցնելով՝
 Թախտի վրայ սլափաւ արին :
 Դհօշն ածին, ծնծղաները
 Անուշ ու քաղցր ձէն են տալի,
 Բայց աղջիկը լաց է ըլում
 Թուխ մաղերը ժած են գալի :
 Իր զլուխը չէր արժանացնում,
 Որ հօրական թախտն ունենայ,
 Արքատունքով, որ թափում էր,
 Մէ վարդանոց կու ջրէր նա :
 Թագաւորը թխնաթխին
 Խրատի համաւ ասաւ էսպէս,
 « Աւէն ծնող դիպաւ դաւակ
 « Հողս է քաշում, ինչպէս որ ես :
 « Մինչեւ որ ես թաղը գլխիդ
 Կու տեսնէի ինչպէս որ կաս,
 « Հալումաչած սրտիս մէջը
 « Կրակ էր վառում, կրակ անպակաս :
 « Մի լաց ըլի, ինչ որ ասեմ,

« Լսէ իմ դուտոր հաշտութիւն,
 , Զօրէս ի զէն Արաբների
 « Դուռն թաղութի տխրի ըլլա :
 « Իշխանութիւն Արաբստան
 « Լեղու համա տուել եմ քեզ ,
 « Որ հեղութեամբ, խոնաշնութեամբ
 « Տէրութիւնըդ փառաւորես :
 « Վարդն ու հողը մէ օրինակ
 Արևուլ են ճառագայթած ,
 « Դուռն էլ նրա պէս փոքր ու մեծին
 « Պիտի ըլլա միշտ ողորմած :
 « Ողորմածը ձեռն ու ոտը
 « Վեր թողածի կօն է կապած
 « Հաւատարիմ մարդ որ ունիս
 « Նա կապած է ու կակպած :
 « Պիտի ըլլա դու ձեռնաբաց .
 « Բեզ օրինակ ծովը անտակ ,
 « Նա էլ ունէ դիւլիւր, դիւլիւր
 « Տարդաներով իր կապուտակ :
 « Առատաձեռն արքայի տիրտ
 « Է են չինարն զուարթադէմ,
 « Որի տիրուն կանանչելով
 « Պարծենում է զրախար Եղեմ :
 « Բաշխիշներով ամէն մարդու
 « Կանամ ես որ աչքը կարիմ,
 « Էն մարդունն էլ, որ չէ էլի
 « Ու չի ըլլ հաւատարիմ :
 « Ուտիւր ու խմելիքներ
 « Ստեղծուած են որ անուշ անենք .
 « Զէ յարգեր մեծ մարդերուս,
 « Թէ ուրիշին կուխնայենք :
 « Ինչ որ կուտաս, լսէ դու ինձ .
 « Էն ջիբումըս, ասան, ունիմ ,
 « Ինչ որ չիս տա, էն է կորած
 « Որքան դուզիս պահէ զայիմ :

Печатать позволено, г. Тифлисъ. 30го Августа 1860 года.

Цензоръ И. Каѣтмазовъ

ՀՐԱՏԱՐԱԿԻՉ ՀԱՄԲԱՐՈՒՄ ԷՆՖԻԱՃԵԱՆՑ